

ŚRĪMAD-BHĀGAVATAM

TRTĪYAḤ SKANDHAḤ

Pañcamo'dhyāyaḥ

Text 23

**Bhagavān eka āsedam agra ātmātmanām vibhuḥ
Ātmecchānugatāv ātmā nānāmatyupalakṣaṇaḥ. (3.5.23)**

Alt. readings (a): **Ātmecchānugatāv ātmā nānāmatyupalakṣaṇaḥ**
(b): **Ātmecchānugato hy ātmā nānāśaktyupalakṣitaḥ**
(c): **Ātmecchānugato hy ātmā nānāśaktyupabṛmhitāḥ**

Anvayaḥ---Idam (viśvam) **agre** (sṛṣṭeḥ pūrvaṁ) **ātmanām** (jīvānām) **ātmā** (svarūpaṁ) **vibhuḥ** (svāmī ca) **ātmecchānugatau** (ātmanaḥ svasya yā icchā icchāśaktiḥ tasyāḥ anugatau laye sati) **anānāmatyupalakṣaṇaḥ** (nānā draṣṭṛdrśyādi matibhiḥ na upalakṣyate yaḥ saḥ) **ātmā** (paramātmā) **bhagavān ekaḥ āsa** (ekaḥ eva āsīt, nānyat draṣṭṛdrśyātmakam kiñcid āsīt ity arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.23)

Anuvāda---Ei paridrśyamāna jagatsṛṣṭi ha-ibāra pūrve (raśmīsthānīya) śuddhajīva- gaṇera ātmasvarūpa evam (maṇḍalasthānīya) paramasvarūpa asīma (vaikuṅṭhādi) nānāvabhavayukta ha-iyāo jaivajagat sṛṣṭi karibāra icchā tānhāte līna thākāya tini advayatattva bhagavatsvarūpe-i virājita chilena. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.23)

Śrīdhara Svāmī

Tatra sṛṣṭilīlām varṇayitum tataḥ pūrvāvasthām āha---**bhagavān** iti. **Idam** viśvam **agre** sṛṣṭeḥ pūrvaṁ **bhagavān eka** evā''sa āsīt. Sa kathambhūtaḥ? **Ātmanām** jīvānām **ātmā** svarūpaṁ, **vibhuḥ** svāmī ca, **ātmā** paramātmā **bhagavān eka** eveti anyad draṣṭṛ- drśyātmakam na kiñcid āsīt iti bhāvaḥ. Kutah? Kāraṇātmanā sattve'pi pṛthakpratīty- abhāvād ity āha---**anānāmatyupalakṣitaḥ---nānā**draṣṭṛdrśyādibhiḥ **matibhiḥ nopalakṣita** iti tathā. Yadvā, akāraprasleṣam vinaivā'yam arthaḥ---yaḥ sṛṣṭau **nānā- matibhir upalakṣyate**, sa tadā **eka** evāsīt iti. Kutah? **Ātmecchā** māyā, tasyā **anugatau** laye sati. Yadvā, **ātmana** ekākitvenāvasthānecchāyām anuvṛttāyām ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.23)

Vīrarāghavācārya

Prathamam sṛṣṭilīlām varṇayitum sṛṣṭeḥ pūrvaṁ kāraṇatvenāvasthitavastusvarūpam āha---**bhagavān** iti trayeṇa. **Idam** paridrśyamānanāmarūpavibhāgārhasṭhūlacidacid- ātmakam jagat **agre** sṛṣṭeḥ pūrvakāle **ātmanām** jīvānām **ātmā** antaḥ pravīśya dhāraḥ,

vibhuḥ svāmī, **ekaḥ** avibhaktanāmarūpasūkṣmacidaciccharīrakaḥ **bhagavān** evāsīd ity arthaḥ. Sa eva **bhagavān ātmecchānugatau**---**ātmanaḥ** svasya **icchānugatau**---**icchā** sṛṣṭyupayogi saṅkalpaḥ, tasyā **anugatau** unmeṣe sati **nānāmatyupalakṣitaḥ** devādinānāmarūpaviṣayabuddhibodhyaḥ pūrvasmin kalpe āsīt. Kutaḥ? **Ātmā**---ātmāparyantatvān nāmarūpaviṣayamatīnām ity abhiprāyaḥ. **Eka** eva **bhagavān** kadācit vibhaktanāmarūpacidaciccharīrakaḥ kāryāvasthaḥ **nānā**. Sa eva kadācit nāmarūpavibhāgānarhasūkṣmacidaciccharīrakaḥ paramātmā kāraṇāvastha ity arthaḥ. Yadvā, ‘**anānāmatyupalakṣitaḥ**’ iti chedaḥ. **Ātmecchānugatau** saṁhāraṇaviṣayātmīya-saṅkalponmeṣe sati **anānāmatyupalakṣitaḥ**---devādināmarūpaviṣayabuddhy-**anupalakṣitaḥ**. Kuta **ātmā**---devādināmarūpabhāktvaṁ tadabhāvaś cātmana evety arthaḥ. Na caivam vikāritvaprasaṅgaḥ. Sadvāratvān nāmarūpasamsparsasyety abhiprāyāt. **Atredam**śabdena sthūlacidaciccharīrakaḥ paramātmaivocyate. Tasyaiva sthūlavasthāprahāṇena sūkṣmacidaciccharīrakatayā’vasthitasya kāraṇatvam ucyate. Na ca “‘cidaciccharīrakatvasya atrāpratīter **eka** eva’ ity anena ‘sajātīyavijātīyasvagatabhedaśūnyam brahmaiva jagatkāraṇam’ ity ucyate” iti bhramitavyam---‘**agre**’ iti kālasya nirdeśād vijātīyabhedasya, ‘**ātmanām ātmā**’ iti vyatirekanirdeśena sajātīyabhedasya, ‘**bhagavān**’ ity anena kāraṇatvaupayikasārvajñyasarvasaktivasatyasaṅkalpatvādivagatabhedasya cātraiva pratipannatvāt. Tarhy ‘**ekaḥ**’ ity anena kim ucyate? iti cet, ucyate---mahadādisṛṣṭikrameṇa vakṣyamāṇanānātvapratītisambandhi hy ekatvam ‘**ekaḥ**’ ity anenocyata iti nāmarūpavibhāgābhāvābhiprāyanibandhano hy ‘**ekaḥ**’ iti vyapadeśaḥ. ‘Tadd hedam tarhy avyākṛtam āsīt, tan nāmarūpābhyām vyākriyate’ (BU 1.4.7) iti śruteḥ. (Bhāgavatacandrikā 3.5.23)

Vijayadhvaja Tīrtha

Bhagavān ekaḥ, idam agre---asyāgre, **ātmā** paramātmā, **ātmanām** jīvānām **vibhur** adhipatiḥ, **ātmā** ādānādikartā **ātmecchām**---svarūpabhūtām sṛṣṭicchām **anugataḥ**---‘sisṛkṣāmi’ iti bhāvam upagataḥ; tadupakaraṇābhāve devadatteccchāvat tadicchā’pi vyarthā, nety āha---**nānāśaktī**ti. Svādhīnanānāśādhān**opalakṣitaḥ**. ‘**Nānāmatyupalakṣitaḥ**’ iti pāṭhe---‘sad eva somyedam agra āsīt’ (CU 6.2.1), ‘asad evedam agra āsīt’ (CU 6.2.1) ityādisrutitātparyārthajñānānāvādimat**opalakṣita** ity arthaḥ. ‘Sato’bandhum asati niravindan’ (NṛPTU 1.1) ityādisruteḥ asattvamatam āsuramatam iti prasiddheḥ. (Padaratnāvalī 3.6.23)

Jīva Gosvāmī

Atha tatprārthitalīlākathām kathayann eva śrīmadbhagavadādiṣṭacatuḥślokījñānam vivṛtyāha---‘Bhagavān’ (BP 3.5.23) ityādi-‘Aśeṣasaṅkleśaśamaṁ vidhatte’ (BP 3.7.14) ityādyantena granthena. Atha kathākramānurodhena caturṇām arthā viparyayeṇa vaktavyāḥ. Tatra ‘Aham evāsam evāgre nānyad yat sad asat param’ (BP 2.9.32) ity ardhasyārtham sṛṣṭilīlopakrameṇa darśayati---**bhagavān** iti dvābhyām. **Idam** viśvam puruṣādīpārthivaparyantaṁ tadānīm ekākinā sthitena bhagavatā sahaikībhūyāsīd ity arthaḥ. **Ātmanām** śuddhajīvānām api rāsmisthānīyānām **ātmā** maṇḍalasthānīyam paramasvarūpam. Na ca tasyāpy anyat tad asti, yata **ātmā**, svayam siddhasvarūpa ity arthaḥ. Iti tatra svāmśānām apy amśitvam darśitam. Brahmābhinnatvam ca. Kadā? **Ātmecchā** tasya sṛṣṭyādīcchā, tasyā**anugatau**, līnatāyām satyām ity arthaḥ. Nanu, vaikuṇṭhādibahuvaibhave’pi sati katham eka evāsīt? Tatrāha---vaikuṇṭhādi **nānāmatyāpi** sa evaika **upalakṣita** iti. Senāsametatve’pi ‘rājāsau prayāti’ itivat. (Kramasandarbhā 3.5.23)

Viśvanātha Cakravartī

Srṣṭilīlām varṇayitum tataḥ pūrvāvasthām āha---**idam** viśvam **agre** srṣṭeḥ pūrvam **bhagavān** ṣaḍaiśvarya-pūrṇa **eka evāsa** āsīt. ‘Bhagavati līnatvena bhagavato’ dhiṣṭhāna-kāraṇatvāt’ ity eke; ‘bhagavacchaktikāryatvāt’ ity anye; yadvā, ‘**idamagre**’ ity ekapadyena ‘asyāḥ srṣṭeḥ pūrvam’ ity arthaḥ. Tathā sa eva yogamārgenopāsya **ātmanām** jīvanām **ātmā** antaryāmī; tathā sa eva jñānamārgenopāsyaḥ sarvavyāpakō brahmety arthaḥ. Evam upāsakānām bhakta-yogi-jñāninām matabhedān **nānāmatibhir upalakṣaṇam** yasya saḥ. Tathaiva śrutayo’pi, yathā---‘Vāsudevo vā idam agra āsīn na brahmā na ca śaṅkaraḥ’ (MahāU 1) iti, ‘Eko nārāyaṇa evāsīn na brahmā neśānaḥ’ (...) iti, ‘Ātmaivedam agre āsīt’ (BU 1.4.1, 1.4.17) iti, ‘Sad evāsīt’ (CU 6.2.1?) ityādyāḥ. Nanu, srṣṭeḥ pūrvam api kaṁ समयam ārabhya sa ‘**eka āsa**’? ity apekṣyām āha---**ātmanām** jīvanām tathā **icchāyāḥ** sisṛkṣyās ca **anugatau** laye sati, prācīnaprākṛtikapralayam ārabhyety arthaḥ. (*Sārāthadarśinī* 3.5.23)

Śukadeva

Tatra viśvasrṣṭilīlām varṇayitum viśvasya kāryasya kāraṇābhinnatvam āha---**bhagavān** iti. **Idam** viśvam **agre** srṣṭeḥ pūrvam **ātmana** ekatvecchānugatau **ātmā** sarvātmā **ekaḥ** sajātīyavijātīyabhedaśūnyaḥ **bhagavān** svagataiśvarya-vān **āsa** āsīt, ‘Sad eva saumyedam agra āsīt’ (CU 6.2.1) iti śruteḥ. Svagatabhedam prapañcayitum ekam viśinaṣṭi---‘**ātmanām**’ ity upalakṣaṇam prakṛtikālayoḥ, prakṛtipuruṣakālānām śaktibhūtānām **ātmā** āśrayaḥ, prakṛtipuruṣakālaśaktimān ity arthaḥ. Kathambhūtaḥ? Srṣṭau yo **nānāmatibhir upalakṣyate** nānākāryaviśayabuddhibhir budhyate, saḥ. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.23)

Madhya

Ātmanām vibhur jīvādhipatiḥ. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 3.6.1)

Yadupatiyācārya

Tatra srṣṭi-ṣaḍaiśvarya-līlām varṇayitum tataḥ pūrvabhāvinīm sthitim āha---**bhagavān eka** iti dvābhyām. Atra ‘**ātmanām ātmā** svarūpabhūtaḥ’ ity anyathāpratītivāraṇāya vivakṣitam anvayaṁ darśayati---**ātmanām** iti. Nanv ‘**ātmanām**’ ity asya ‘svāminām’ ity arthatve **vibhupadasya** ca vyāptatvārthatve yogyatābhāva ity ato’tra vivakṣitam śabdadvayā-labdham artham darśayati---**jīveti**. Tathā ca ṣaṣṭhyantam **ātmapadam** jīvaparam, **vibhu-**śabdaś ca prabhuparyāyo’**dhipativācīti** bhāvaḥ. Tataś cāyam ślokarthaḥ. **Idam-****agre**’ syāgre, ‘atti’ ity **ātmā** jagatsamhartā **bhagavān ekaḥ** kevala **āsa** āsīt. Nanu, jīvanām api tadā satvāt katham avadhāraṇārthaka **ekaśabdaḥ**? ity ata uktam---**ātmanām** jīvanām **vibhur** adhipa iti. Nanu, kuto jīvādhipatvam tasya? ity ata uktam---**hi** yasmād **ātmā** jīvasamūhaḥ paramātmecchānugatas, tasmād ‘**ātmanām vibhuḥ**’ iti. Tathā ca svatantra **eka** evāsīd ity avadhāraṇārtha iti bhāvaḥ. Nanv evam nimittopādānādyabhāve katham tasmāḥ jagatsrṣṭiḥ? Tatsadbhāve ca katham tatsāpekṣasya svātantryam? ity ata uktam---‘**nānāśaktyupalakṣitaḥ**’ iti. **Nānā**vidhānām upādānādīnām niyāmakaśaktibhir **upalakṣito** yukta ity arthaḥ. Tathā ca tadadhīnopādānādisatvāt noktadoṣadvayam iti bhāvaḥ. (*Prakāśikā* 3.6.1)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Srṣṭilīlā varṇana karibāra janya srṣṭira pūrvāvasthā balitechena. ‘Idam’-śabde paridṛśyamāna viśva. ‘Agre’ arthe srṣṭira pūrve paramātmā bhagavān-i ekamātra chilena.

‘Ātmanām’-śabde jīvasamūhera ‘ātmā’ arthāt svarūpa evaṁ ‘vibhu’ arthāt svāmī. Anya draṣṭṛ vā dr̥śyātmaka kichu-i chila nā. Kāraṇātmarūpe avasthānasattve-o tāhādera pṛthak pratītiṛa abhāva-hetu ‘a-nānāmatyupalakṣaṇa’ ei viśeṣaṇa ukta ha-iyāche. Nānā draṣṭṛ-dr̥śyādi-buddhi-dvārā yini upalakṣita hana nā, tini-i ‘a-nānāmatyupalakṣaṇa’; kimvā, yadi pūrvera ‘a’-kāra parityāga kariyā ‘nānā matyupalakṣaṇa’ ei viśeṣaṇatī rākhā yāya, tabe nimnalikhita arthaṭī haya---yini sṛṣṭite nānā buddhi-dvārā upalakṣita hana, sei paramātmā takhana (sṛṣṭira pūrve) eka, advayatattvarūpe-i vartamāna chilena. Ki kāraṇe, tini eka, advayatattvarūpe avasthita chilena? Taduttara ei ye, tānhāra ātmechhāra laya ha-ile athavā nijera ekarūpe avasthitira icchāra anugāmī ha-iyā tini sṛṣṭira pūrve eka advaya-svarūpe virājita chilena (Śrīdhara).

Anantara vidura-kartṛka bhagavānera līlākathā kīrtanera janya prārthita maitreya ṛṣi bhagavallīlākathā balite udyata ha-iyā śrībhagavānera ādiṣṭa catuḥślokī-bhāgavatokta parama jñāna vistāra kariyā balitechena. Ei sthāne ‘Aham evāsam evāgre nānyad yat sad asat param’ (2.9.32)---ślokārdhera artha sṛṣṭilīlāra upakrama-dvārā ei duiṭī śloke pradarśana karitechena. ‘Idam’-śabde puruṣādi pāṛthiva vastu paryanta samagra viśva takhana ekakarūpe sthita bhagavānera sahita ekībhūta ha-iyā avasthita chila. ‘Ātmā’-śabde raśmīsthānīya śuddhajīva, tāhādera ātmā arthāt maṇḍalasthānīya paramasvarūpa. Ihā-dvārā svāmīśaṅgera amśitva o brahma ha-ite abhedatva pradarśita ha-ila; kakhana? Yakhana ātmechhā arthāt tāhāra sṛṣṭyādira icchā tānhāte līna ha-ila. Yadi bala, bhagavān vaikuṅṭhādi bahuvidha-vaibhavayukta ha-iyā-o ki-rūpe ekaka chilena, seijanya balitechena, vaikuṅṭhādi nānā-vaibhavayukta ha-iyā-o tini eka advayatattvarūpe-i upalakṣita hana,---yemana bahusainya-sāmantera sahita gamanaśīla rājāke dekhāiyā loke ‘ai rājā yāitechena’ baliyā thākena, tadrūpa bahuvaibhavādiyukta ha-ile-o tattat-vaibhavādi śrībhagavānera-i avicchēdya o avibhājya amśaviśeṣahetu bahuvaibhavādi-sampanna śrībhagavān eka advayatattva baliyā-i kathita ha’na (Śrī-Jīva).

(*Gauḍīyabhāṣyatathya* 3.5.23)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Prāpañcika jagatsṛṣṭira pūrve bhagavān vaibhavaprakāśa paramātmārūpe ekākī avasthita chilena. Tat-kāle māyika naśvara sṛṣṭi prārabdha haya nā-i. Bāhya jagate yerūpa draṣṭā, dr̥śya o darśanādi bheda vartamāna serūpa-bhāve sṛṣṭira pūrvāvasthita ekamātra nānā vaicitramaya vaikuṅṭha bhagavadicchākrame vilāsaviśiṣṭa ha-iyā advaya-jñāne avasthita chila. Prāpañcika darśane yerūpa rājā yāitechena balile tānhāra pārsada sainyādi saha abhigamana bujhāya tadrūpa vaikuṅṭhe bhagavadvastura adhiṣṭhāna baliyā vicitra vilāsayukta naśvara prāpañcika draṣṭṛ-dr̥śya-darśanarūpa baddhajīvera āmśika naśvara ceṣṭā varjita ekatvake-i lakṣa kare. Ei śloka ha-ite ārambha kariyā (3.5.23-3.7.14) ‘Aśeṣa-saṅkleśa-śamaṁ vidhatte’ paryanta ślokaguli catuḥślokīra-i anya bhāṣāya vivṛti mātra. ‘Bhagavān eka āsa’ evaṁ ‘Sa vā eṣa tadā draṣṭā’ ślokadvaye ‘Aham evāsam evāgre nānyad yad sad asat param’ iti ślokera vivṛti āche. ‘Yo’vaśiṣyeta so’smy aham’ ei ślokera vivṛti āche. ‘Yo’vaśiṣyeta so’smy aham’ pādera vyākhyāsūtre ‘Bhagavān eka āsa’ śloka likhita. Sṛṣṭira avasāne punarāya goloke vaikuṅṭhera-i ekamātra nityāvasthiti. Bhagavānera icchāśaktite vicitra vilāsa nityakāla avasthāna kariyā jaḍa jagatera naśvara draṣṭṛ-dr̥śya darśana ha-ite pāṛthakya sthāpana kare. Prāpañcika vicāre vaikuṅṭhera vicitratāya jaḍera nyāya heya anupādeyarūpa nānā mati-bheda utpanna karite pāre nā.

(*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 3.5.23)

References

Reference 1: Jīva Gosvāmī comments that *Bhāgavata Purāṇa* 3.5.23-3.7.14 explain the ‘Catuḥślokī Bhāgavata’ taught to Brahmā in the 2nd Canto (BP 2.9.32-35). Further Jīva Gosvāmī states that the first two

verses (3.5.23-24) here explain the meaning of the first half of the first verse of the Catuṣṣlokī (BP 2.9.32). The entire text of *Bhāgavata Purāṇa* 2.9.32, Śrīdhara Svāmī's *Bhāvārthadīpikā*, Viśvanātha Cakravartī's *Sārārthadarśinī*, and Bhakti Siddhānta Sarasvatī's *Gauḍīyabhāṣya Anvaya* and *Bhāṣānūvāda*, and portions follow:

Aham evāsam evāgre nānyad yat sad asat param

Paścād aham yad etad ca yo'vaśiṣyeta so'smy aham. (2.9.32)

Anvayaḥ---(Yāvān ity asya arthaṁ sphuṭayati)---**Aham eva agre** (sṛṣṭeḥ pūrvam) **āsam eva** (sthitam eva), **anyat na** (na kiñcit āsīt); **yat sat** (sthūlam), **asat** (sūkṣmam), **param** (tayoh kāraṇam pradhānam ca), **paścāt** (sṛṣṭeḥ anantaram api) **aham** (eva) **asmi**; **yat etad viśvam tat api aham eva**; (pralaye) **yaḥ avaśiṣyeta saḥ** (api) **aham** (eva). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.32)

Anuvāda---Sṛṣṭira pūrve eka-mātra āmi-i chilāma; sthūla, sūkṣma o etad-ubhayera kāraṇabhūta pradhāna vā prakṛti paryanta āmā ha-ite pṛthag-rūpe anya kichu-i chila nā. Sṛṣṭira pare-o ekamātra āmi-i āchi evam pralaye-o ekamātra āmi-i avaśiṣṭa thākiba. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.9.32)

Śrīdhara Svāmī: Etad eva samyag upadiśan 'Yāvān' (BP 2.9.31) ity asyārthaṁ sphuṭayati---**aham** iti. **Aham evāgre** sṛṣṭeḥ pūrvam **āsam** sthitaḥ. **Nānyat** kiñcit. **Yat sat** sthūlam, **asat** sūkṣmam, **param** tayoh kāraṇam pradhānam. Tasyāpy antarmukhatayā tadā mayy eva līnatvāt aham ca tadā āsam eva kevalam, na cānyad akaravam. **Paścāt** sṛṣṭer anantaram apy **aham** evāsmi, **yad etad** viśvam, tad apy **aham** asmi. Pralaye **yo'vaśiṣyeta**, **so'py aham** eva. Anena ca 'anādyanantatvād advitīyatvāc ca paripūrṇo'ham' ity uktaṁ bhavati. (*Bhāvārthadīpikā* 2.9.32)

Viśvanātha: Evam ślokābhyāṁ deyatvena jñānādikam pratiśrutya, tatprāptāv āśiṣaiva yogyatām āpadya ca, prathamam jñānam upadiśann eva 'Parāvare yathārūpe jānīyam' (BP 2.9.25) iti praśnasyottaram āha---'**aham evāgre** sṛṣṭeḥ pūrvam **āsam**' iti tarjanyā svavakṣaḥ sprṣati.

Evakāreṇānyayogavyavacchedakena 'madvijātiyam prakṛtam vastu kim api nāsīt' iti labhyate. Ayam arthaḥ---Samprati bhavantarāṁ prati prādurbhavann asau paramamanoharākāro rūpaṅgamādhuṛmahodadhir aham evāgre mahāpralayakāle'py āsam eva. 'Vāsudevo vā idam agra āsīn na brahmā na ca śaṅkaraḥ' (MahāU 1) iti, 'Ātmaivedam agra āsīt puruṣavidhaḥ' (BU 1.4.1) iti, 'Puruṣo ha vai nārāyaṇaḥ' (...) iti, 'Eko ha vai nārāyaṇa āsīt' (...) iti, 'Puruṣo ha vai nārāyaṇo'kāmayata / Atha nārāyaṇād ajo'jāyata yataḥ sarvaṇi bhūtāni nārāyaṇaḥ param brahma tattvam nārāyaṇaḥ param / Rtam satyam param brahma puruṣam kṛṣṇaṅgalaṁ' (...) iti, 'Eko nārāyaṇa āsīn na brahmā neśānaḥ' (...) ityadiśrutibhyaḥ, 'Bhagavān eka āsedam' (BP 3.5.23) ityadiśmṛteḥ ca atra vaikuṇṭhatatpārsadādīnām api tadupāṅgatvād **ahampadenaiva** grahaṇam, 'rājā'sau prayāti' itivat. Atas teṣām ca tadvad eva sthiti bodhyate. Tathā ca, rājapraśnaḥ---'Sa cāpi yatra puruṣo viśvasthityudbhavāpyayaḥ / Muktvā'tmamāyām māyeśaḥ sete sarvaguḥśayaḥ' (Bhāg 2.8.10) iti, śrīvidurapraśnaḥ ca---'Tattvānām bhagavaṁs teṣām katidhā pratisaṅkramaḥ / Tatremam ka upāsīran ka u svid anuśerate' (BP 3.7.37) iti. Śrīsvāmicaraṇānam vyākhyā ca---'**Tatra** pralaye **imam** parameśvaram śāyanam rājanam iva cāmaragrāhiṇaḥ **ke upāsīran**, **ke** vā tam **anuśerate** śāyanam anusvapanti' (BD 3.7.37) ity eṣā. Kāśikhaṇḍe'py uktaṁ---'Na cyavante'pi yadbhaktā mahatyām pralayāpadi / Ato'cyuto'khile loka sa ekaḥ sarvago'vyayaḥ' (...) iti. '**Āsam eva**' ity ayogavyavacchedaḥ. Asteḥ sattvārthakatvāt tadānīm madvidyamānatāyā abhāvaḥ sarvathā mābhūd ity evārthapratīteḥ. 'Aham evāsam eva, na kim apy akaravam' iti kriyāntaravyāvṛttis tu vastuto na ghaṭate; asteḥ sarvadhātvartheṣv evānusyūtāt. 'Pūrvasmin varṣe tatra grāme caitra āsīd eva' ity ukte caitrasya śayanāsanabhojanādikriyā naiva vyāvartante, kintv abhāva eveti, kintūktiparipātyā ghaṭate ca. Yathā sandarbhe---''**Āsam eva**' iti brahmādi-bahirjanajñānagocarasṛṣṭyādilaṅkaṇakriyāntarasyaiva vyāvṛttir na tu svāntaraṅgalīlāyā api. Yathā---'adhunā'sau rājā na kiñcid api karoti' ity ukte, rājasambandhi kāryam eva niśidhyate, na tu śayanabhojanādikam apīti tadvat' iti drṣṭam. Nanu, kvacin nirviśeṣam eva brahmāsīd iti śrūyate? Tatrāha---**sat** kāryam, **asat** kāraṇam, tābhyām **param yad** brahma, tan **na** matto'**nyat**. Kvacid adhikāriṇi śāstre vā matsvarūpabhūtanānāviśeṣavyutpattiyasamarthe so'yam aham eva nirviśeṣabrahmatayā pratibhāmīty arthaḥ. Tvaṁ tu pūrvaślokoktamadāśīrvādānugrahābhyām rūpaṅgaṇādiviśiṣṭam eva mām jānīhīti bhāvaḥ. Nanu, sṛṣṭer anantaram jagad eva, na tu tvam upalabhyase? Tatrāha---'**paścāt** sṛṣṭer anantaram apy **aham** evāsmi eva' iti vaikuṇṭheṣu bhagavadādyākāreṇa, prapañceṣv antaryāmīrūpeṇa, yathāsamayaṁ matsyādyavatārārūpeṇa ca.

Nanu, ‘tarhi pṛthivyādikaṁ devatiryagādikaṁ ca tvam na bhavasi’ iti tavāpūrṇatvaprakṛtiḥ? Tatrāha---**yad etac ca** vyaṣṭisamaṣṭivirāṇmayam viśvam, tad apy **aham** eva, macchaktijanyatvān mamaiva prakṛtam rūpaṁ; ‘Parāvare yathārūpe jānīyām’ (BP 2.9.25) iti tvayā yad avaram rūpaṁ pṛṣtam, tad evedam tvam jānīhīty arthah. Tathā **yo’vaśiṣyeta** ‘bhavān ekaḥ śiṣyate śeṣasamjñah’ (BP 10.3.25) ityādyukteḥ parameśvaraḥ **so’ham asmi**. Tatra ‘**aham**’ ity asya trir āvṛtīyā nirdhāraṇasya sūcitavāt ‘etad rūpaṇādiviśiṣṭasya mama traikālikanīyasthityā pararūpatvam’, ‘sṛṣṭisamhārayor madhya eva drśyam idam māyikaprapaṇcajātam avaram rūpaṁ’ iti parāvararūpayor jñānam uktam. Vijñānam tu pararūpasya prathamasyaiva. Tac ca tad eva syād yadā śravaṇakīrtanādijanyapremabhaktyā tadrūpaṇādimādhuryam āsvādyamānam syād iti caturthaśloke vyaktam bhāvi. (*Sārārthadarśinī* 2.9.32)

Text 24

Sa vā eṣa tadā draṣṭā nāpaśyad drśyam ekarāṭ

Mene’santam ivātmānam suptaśaktir asuptadṛk. (3.5.24)

Alt. readings: **Sa vā eṣa tadā draṣṭā nāpaśyad viśvam ekarāṭ**

Mene’santam ivātmānam suptaśaktir aluptadṛk

Anvayaḥ---Saḥ vai eṣaḥ ekarāṭ (ekaḥ eva yaḥ prakāśate saḥ bhagavān) **draṣṭā** (san) **drśyam** (anyat drśyam kim api) **nāpaśyat** (nāvalokitavān atah) **suptaśaktiḥ** (suptāḥ aprakāśaḥ māyādyāḥ śaktayaḥ yasya saḥ) **asuptadṛk** (asuptā prakāśabhūtā dṛk cicchaktir yasya saḥ) **ātmānam asantam iva mene** (sambhāvitavān iva na tu asantam eva mene).

Anuvāda---Sṛṣṭira prārambhakāle sei sarvādhikārī prakṛtira īkṣaṇakartā puruṣa pradhānake dekhite pāilena nā (arthāt, viśva takhana tānhāte-i līna chila). Puruṣe cicchakti nityaparakāśamatī, kintu viśvasṛṣṭira sahāyakārīṇī bahiraṅgā māyāśakti takhana sei puruṣe supta thākāya tini samaṣṭi-virāṭke tānhāte sūkṣmarūpe virājita thākile-o nā thākāra mata-i vivecanā karilena. (Kāraṇa, kāraṇārṇavaśāyī puruṣera prakṛtite īkṣaṇa vyatīta samaṣṭi virāṭera prakāṭya asambhava). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.24)

Śrīdhara Svāmī

Tatra prathamam māyodbhavaprakāram āha---**sa** iti dvābhyām. **Sa vā eṣaḥ draṣṭā** san tadānīm **drśyam nāpaśyat**. Kutah? **Sa ekarāṭ**---‘eka eva tadā prakāśate’ ity **ekarāṭ tadā ātmānam asantam iva mene**. Drśyābhāve draṣṭṛtvābhāvāt. Tad āha---**suptā** māyādyāḥ **śaktayo** yasya saḥ, na tv **asantam mene**, yataḥ **asuptā dṛk** cicchaktir yasyeti.

(*Bhāvārthadīpikā* 3.5.24)

Vīrarāghavācārya

Prakṛtipuruṣakālaśarīrakasya sārvañjyādikalīyāṇaṅkaṇākarasyaiva kāraṇatvam prapañcayati---**sa** ity dvābhyām. **Sa vā eṣaḥ**, so’yam bhagavān **tadā** pralayadaśāyām **draṣṭā** sarvajñah. Tatra hetuḥ---**asuptadṛk** asaṅkucitajñānah. Tat kutah? **Ekarāṭ** ekarūpaparakāśah, na tu jīvavat karmāyattakādācitkasaṅkocavikāśabhāg jñānasampannah. **Suptaśaktiḥ** sūkṣmāvasthacidākhyaśvaśaktiḥ. Tat kutah? Tanvādiparyāyaśaktiśabdah ity uktam. **Drśyam** kāryam **nāpaśyat**. Kintu **asantam** vyavahārārhanāmarūparahitam **iva ātmānam mene** amanuta. **Ivaśabdena** tasya sūkṣmadarśitvāt vāśarīrabhūtasūkṣmāvasthacidākhyaśvaśaktiḥ sūcyate. Anena sārvañjyādiguṇasampattiḥ nāmarūpavibhāgābhāvaś coktah. (*Bhāgavatacandrikā* 3.5.24)

Vijayadhvaja Tīrtha

Ekasya sato hareḥ sṛṣṭicchoṭpattiprakāram āha---**sa vā** iti. Yo 'sāv **ekarād** eko rājā cakravartī, **sa eṣa tadā** pralaye **viśvaṁ nāpaśyat**, sarvakāryāṇāṁ mūlaprakṛtau līnatvād iti śeṣaḥ. Darśanaśaktyabhāvād ity ata uktam---**draṣṭeti**. 'Na hi draṣṭur drṣṭer viparilopo vidyate' (BU 4.3.23) iti śrutir '**vai**' ity anena gṛhītā '**asuptadṛk**' ity anena gṛhītā '**asuptadṛk**' ity anena etad eva vivriyate. Jīvānāṁ nityatvenālīnatvād darśanasambhavāt katham **nāpaśyat?** iti tatrāha---**mena** iti. '**Ātmānam**' iti jātāv ekavacanāṁ 'Paramātmā yato jīvaṁ **mene'santam** aśaktayaḥ' (AgniP) iti vacanād asatvam aśaktatvam eva, na tu svavyatirekeṇāsattvaṁ, 'puruṣa āsīt' (...) iti śruteḥ. 'Kṣetrajñaḥ puruṣo hy ātmā saṁsārī cetano mataḥ' (...) ity abhidhānam. **Suptā** ātmāny evātīva ratā **śaktiḥ** śakyatvād bhāryā ramā yasya, sa **suptaśaktiḥ**. Tad uktam---'Śakyatvāc chaktayo bhāryāḥ śaktiḥ sāmāthyam ucyate' (Brahmatarka) iti, 'Suptis tu prakṛteḥ proktā atīva bhagavadratih' (Vyomasamhitā) iti ca; anena prakṛtidarśanam api pratyuktam, pṛthagānavasthānāt. Harir īṣad nidrāmudritanetratvena **nāpaśyad** iti kim na syāt? ity ata uktam---**asuptadṛg** iti. Kvāpi tathocyamānasya gatih 'Anāsthānyatra ca proktā viṣṇoś cakṣurnimīlanam' (Vyomasamhitā) iti vaktavyā. (*Padaratnāvalī* 3.6.24)

Jīva Gosvāmī

Drṣyaṁ viśvaṁ **nāpaśyat**;---taddarśanābhāvād eva tallīnam āsīd ity arthaḥ. Tathātmānam ātmānāṁ puruṣam apy **asantam iva mene**---bhedenā **nāpaśyad** ity arthaḥ. **Śaktir** māyā; **dṛk** cicchaktiḥ---svarūpabhūtāntaraṅgaśaktir ity arthaḥ. **Ekarāt** sarvādhikārī. (*Kramasandarbhā* 3.5.24)

Viśvanātha

Sa vai niścitam **draṣṭā** prakṛtikṣaṇakartā puruṣaḥ **tadā** sṛṣṭyārambhakāle **drṣyaṁ** sṛṣṭyartham draṣṭavyam pradhānam **nāpaśyat**. Tataś **cātmānam** svaṁ virājantam api **asantam iva mene**, 'gṛhiṇīm vinā gṛhastha iva' (...) iti kāvyarītyokteḥ; yadvā, utpatsyamānam **ātmānam** samaṣṭivirājam svasmin sūkṣmarūpeṇa santam apy **asantam** eva **mene**. Prakṛtikṣaṇam vinā tasya prakātyāsambhavād iti bhāvaḥ. Nanu, drṣṭyaiva bhogyā sā kāntā māyā tasya tadā kīdrṣy āsīt? Tatrāha---**suptā** svāpavatī **śaktir** māyā yasya saḥ, na hi svāpavatī kāntā sambhujyata iti bhāvaḥ. Kim ca, tasyānandārtham anyāḥ subhagā bhavya eva kāntā jāgratya eva vartanta ity āha---**asuptā dṛśaś** cicchaktivṛttayo lakṣmyādyā yasya saḥ. Tad api viśvasṛṣṭyādyartham bahiraṅgā durbhagāpi yā, sā māyā-śaktis tadānīm apekṣitavyaiveti bhāvaḥ. (*Sārārthadarśinī* 3.5.24)

Śukadeva

Prakṛtyākhyāśaktipariṇāmataḥ sṛṣṭim vaktum tadudbhavaprakāram āha---**sa** iti dvābhyām. **Eṣa** varṇanīyaguṇaḥ śrīkṛṣṇaḥ **tadā** sṛṣṭeḥ pūrvam **draṣṭā** sarvajño yataḥ **asuptadṛk drṣyaṁ** kāryam **nāpaśyat**, yataḥ sa **ekarāt** tadānīm eka eva prakāśate, yataḥ **suptāḥ** prakṛtyādyāḥ **śaktayo** yasya, ata eva **ātmānam asantam iva** adraṣṭāram iva **mene**, drṣyālābhe draṣṭṛtvasyānupapannatvāt. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.24)

Madhva

'Paramātmā yato jīvaṁ mene'santam aśaktitaḥ / Asann asāv ato nityam satyajñāno yato hariḥ' ity āgneye. 'Śakyatvāc chaktayo bhāryāḥ śaktiḥ sāmāthyam ucyate' iti brahma-

tarke. ‘Suptis tu prakṛteḥ proktā atīva bhagavadratih / Anāsthā’nyatra ca proktā viṣṇoś cakṣurnimīlanam’ iti vyomasamhitāyām. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 3.6.2)

Yadupatiyācārya

Ekarāṭ svatantraḥ, **sa eva bhagavān tadā** pralaye **viśvam** svavyatiriktaṁ prapañcam **nāpaśyat**. Darśanaśaktyabhāvān ‘**nāpaśyat**’ ity ata uktam---**draṣṭeti**. Svātantryeṇa sarvadā ‘**draṣṭā**’ ity arthaḥ. ‘Nānyā’to’sti draṣṭā’ (BU 3.7.23) ityādiśruter iti **vaiśabdaḥ**. Nanu, jīvānām satvāt katham ‘svavyatiriktaṁ **nāpaśyat**’ ity ukta ity ata āha---**mena** iti. Atra ‘**ātmānam**’ svātmānam **asantam** avidyamānam **mene**’ ity anyathāpratītivāraṇāya pramāṇenaiva vyākhyānam darśayati---**paramātmēti**. ‘**Ātmānam**’ ity asyārthaḥ--- ‘**jīvam**’ iti. Asattvena jñāne nimittam āha---**aśaktita** iti. Aśaktatvata ity arthaḥ. Na tv avidyamānatveneti bhāvaḥ. Anenevaśabdārtho darśita iti jñātavyam. Na kevalam jīve’sattvena bhagavatjñāne idam nimittam, kintu ‘nānyat kiñcana’ (AiU 1.1.1) ityādi śrautasattvavacanasyāpīty āśayenāha---**asann asāv** iti. **Atō**’śaktatvaguṇayogenaivāsau jīvo **nityam asann** ity ucyata iti śeṣaḥ. Anena ‘pralayakāla iva sthitikāle’pi jīvasyāśaktatvasāmyād asatvavyapadeśaḥ syāt’ ity āpādanasyeṣṭāpattyā duṣṭatvam sūcayati. Kuta evam vyākhyeyam? ity atāḥ pratītarthe bādhakam āha---**sarvadā harir yataḥ satyajñāna** iti. Anena satyatvena śrutyādisiddheṣu jīveṣv avidyamānatvam ced bhagavān na jānāti, tarhi mithyājñānī syād iti bādhakam sūcayati. Nanu, tathā’pi tadā cetanaprakṛter acetanaprakṛteś ca satyāt katham anyam ‘**nāpaśyat**’ ity uktam? ity ato mūle---**suptaśaktir** iti. Tadabhiprāyam pramāṇenaiva darśayati---**śaktyatvād** iti. Tathā ca karmavyutpattyā’tra **śaktiśabdo bhāryā**paraḥ tadabhimanyamānajaḍaprakṛtiparaś ceti bhāvaḥ. ‘**Sāmarthyam**’ iti bhāvavyutpattyā kvacid iti śeṣaḥ. Nanv evam bhagavad-bhāryāyā ramāyāḥ katham suptis, tasyāḥ sarvadā’ virbhūtajñānatvāt? ity āśāṅkāyām tasyā atrābhipretām suptim pramāṇenaiva darśayati---**suptis tv** iti. **Tuśabdo**’vadhāraṇe. ‘**Atīvabhagavadratir evānyatra jagadvyāpāre’nāsthā**’ saktyabhāva eva’ iti sambadhyate. ‘Na jñānābhāvarūpā’ ity avadhāraṇārthaḥ. Jaḍaprakṛtau cāpariṇāmitvam eva **suptiśabdārtha** ity api jñātavyam. Nanu, bhagavato’pi kvacit pralaye suptir ucyate, tatra katham vyākhyeyam? ity apekṣāyām āha---**viṣṇor** iti. ‘**Cakṣurnimīlanam suptih proktā**’ ity anvayaḥ. ‘**Cakṣurnimīlanam**’ ity anena ‘**suptadrk**’ ity etad api ukta-tātparyam ity avagantavyam. Uparamasūnyacakṣurindriyo’pi nimīlitacakṣur ity vyākhyānasya sūcitatvāt. (*Prakāśikā* 3.6.2)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Prathame duiṭī śloke māyāra udbhavaprakāra balitechena. Sei bhagavān draṣṭā ha-iyā drśyavastu dekhite pāilena nā, yehetu tini ekarāṭ chilena; arthāt takhana tini eka advaya-tattvarūpe-i prakāśita chilena. Drśyavastura abhāvahetu sei advayatattvera kona-o draṣṭā chila nā; sutarām takhana tini nījeke avirājamāna vastura nyāya mane kariyāchilena; takhana māyādiśaktisamūha tāhāte supta chila. Kintu tānhāra sattā nā-i tāhā-o tini mane karena nā-i, yehetu, tānhāra cicchakti tāhāte nitya-i asuptāvasthāya avasthita (Śrīdhara).

(*Gauḍīyabhāṣyatathya* 3.5.24)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Bhagavān sarvādhikārī. Tini draṣṭā arthāt cicchaktimān. Tānhāra-i māyā vā bahiraṅgā śakti. Māyāśaktira kriyā supta ha-ile arthāt prāpañcika darśanarāhitye cicchaktikriyā-i prabalā thāke. Māyāśaktira pariṇata jagate jīva āpanāra svarūpa upalabdhi karite samartha

hana nā. Bhagavānera jaḍāsṛṣṭi aprakāśita avasthāya tatkāle avasthāna karāya jagatsṛṣṭikartṛtvera āropera avakāśa haya nā. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 3.5.24)

Text 25

**Sā vā etasya sandraṣṭuḥ śaktiḥ sadasadātmikā
Māyā nāma mahābhāga yayedam nirmame vibhuḥ.** (3.5.26)

Anvayaḥ---(He) **mahābhāga**, **sandraṣṭuḥ etasya** (bhagavataḥ) **sā vai** (draṣṭṛ-dṛśyānusandhānarūpā) **sadasadātmikā** (kāryakāraṇarūpā) **śaktiḥ māyā nāma yayā** (śaktyā) **vibhuḥ** (bhagavān) **idam** (viśvaṁ) **nirmame** (nirmitavān).

Anuvāda---Draṣṭṛsvarūpa parameśvarera draṣṭṛ-dṛśyānusandhānarūpā vā kāryakāraṇarūpā śakti-i māyā. He mahābhāga, ei māyāśaktira dvārā-i parameśvara paridṛśyamāna viśva sṛṣṭi kariyāchena. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.25)

Śrīdhara Svāmī

Seti. Sato draṣṭuḥ draṣṭṛdṛśyānusandhānarūpā **sadasadātmikā** kāryakāraṇarūpā. Yadvā, **sad** dṛśyam ātmasvarūpam, **asat** adṛśyam anātmasvarūpam, tayoś **cātmā** yasyāḥ, tasyāḥ, tadubhayānusandhānarūpatvāt. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.25)

Vīrarāghavācārya

Atha cidaciccharīrakatvam āha---seti. **Sa draṣṭuḥ**---**sato draṣṭuḥ** sattāyogisakalapadārtham **draṣṭuḥ śaktir** aprthaksiddhaviśeṣaṇabhūtā **māyā nāma** prakṛtiḥ **sadasadātmikā** cetanācetanātmikā ‘Bhūmir āpo’ nalo vāyuh’ (BG 7.4), ‘Apareyam itas tv anyāṁ prakṛtiṁ viddhi’ (BG 7.5) iti cetanācetanayor ubhayor api parasparavilakṣaṇa-prakṛtitvābhidhānāt. **Yayā** sadasadātmikayā prakṛtyā **idam** kāryāvasthacetanācetanātmakam jāgat svayam **vibhuḥ** jagadgatadoṣāsaṁsṛṣṭaḥ **nirmame** sṛṣṭavān. **Saiśā māyā**’pi vibho! śārīratvena sūkṣmāvasthayā āsīd ity arthaḥ. ‘Bhagavān eka evedam agra āsīt’ (BP 3.5.23) ity anena sūkṣmacidacidviśiṣṭasyopādānatvaṁ, ‘**yathedaṁ nirmame vibhuḥ**’ ity anena kevalanikṛṣṭasvarūpasya nimittatvaṁ cābhihitam. (*Bhāgavatacandrikā* 3.5.25)

Vijayadhvaja Tīrtha

Sakter nāmāha---sā iti. **Mahān bhāgo** bhāgyasamūho yasya, sa tathā, ‘mahatīm bhām pratigacchati’ iti **mahābhāgo** vā, tasya sambuddhau---‘he **mahābhāga**’ iti. **Etasya sandraṣṭuḥ** sarvadarśanaśaktimato nārāyaṇasya yā pralaye sāyujyam prāpya ramate, **sā śaktir māyā nāma**, sarvapradhānatvān māyī viṣṇus, tasyeyam **māyā**. Cārthe **vaiśabdah**. **Sā** jaḍātmikā **śaktiś** ca **māyā nāma**, sa **vibhur yayedam** jagan **nirmame**. Kīdrśī? **Sadasadātmikā**---ādya mahadādikāraṇavyāpinī, dvitīyā tadrūpā. (*Padaratnāvalī* 3.6.25)

Jīva Gosvāmī

‘Paścād ahaṁ yad etac ca’ (BP 2.9.32) ity asyārtham kathayan, sṛṣṭyupayuktaṁ bahiraṅgaśaktyantaram āha---seti. Śaktitvena nimittarūpatvaṁ sadasadātmakatvenopādānarūpatvaṁ cāmsato vyañjitam. (*Kramasandarbhā* 3.5.25)

Viśvanātha

Tataś ca tadicchayā sā māyāśaktis tadā jajagārety āha---sā prasiddhā **vai** niścitam **sad-
asadātmikā** kāryakāraṇarūpā. **Idam** viśvam. **Vibhuḥ** parameśvaraḥ. (*Sārārthadarśinī*
3.5.25)

Śukadeva

Vibhur yayā idam viśvaṁ **nirmame**, sā **etasya sandraṣṭuḥ śaktis** tadicchayā
kṣubhitābhūd iti śeṣaḥ. Yataḥ **sā sadasadātmikā** kāryakāraṇarūpā, tadānīm kāryonmukhī
jātetī phalito'rthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.25)

Yadupatiyācārya

Śaktiśabdoktāyā bhāryāyā jaḍaprakṛteś ca svarūpaṁ nāma cāha---seti. Jagadvyāpāraṁ
vihāya bhagavatsamīpa eva ramate, yā ca pariṇāmasūnyā, 'sā' ity arthaḥ. **Vaiśabdāḥ**
pramāṇaprasiddhidgotakaḥ. **Śaktir** bhāryā **sadasadātmikā** mahadādikāryakāraṇarūpa-
jaḍaprakṛtyabhimānīnī anyā tadrūpā **māyā nāma**. Pradhānatvān **mayo** viṣṇus, tasyeyam
māyā. Cetanaprakṛter ādyāvatarābhūtā' cetanā ca. Bhagasamūho **bhāgo mahān bhāgo**
yasya, sa tathā 'mahatīm bhām gacchati' iti **mahābhāgas**, tasya sambuddhir 'mahā-
bhāga' iti. **Yayobhayarūpayā**. (*Prakāśikā* 3.6.3)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

'Paścād ahaṁ yad etac ca' (Bhā 2.10.32)---ihāra artha baliyā sṛṣṭira upayogī bahiraṅgā
śakty-antarera viṣaya ei śloke balitechena. 'Śaktitva'-dvārā nimittakāraṇatva evaṁ 'sad-
asad-ātmakatva' dvārā upādānakāraṇatva amśataḥ sūcita ha-iyāche (Śrī-Jīva).
(*Gauḍīyabhāṣyatathya* 3.5.25)

References

Reference: Jīva Gosvāmī, after analyzing the *māyāśakti* in terms of its two *amśas* or parts (1) *nimitta*
and (2) *upādāna*---in his *Paramātmāsandarbhā (anucchedas* 48-54, 170), and after further analyzing
(*anuccheda* 55) the *nimittāmśa* as consisting of three *śaktis* (a) *jñāna*, (b) *icchā*, and (c) *kriyā*, quotes there
Bhāgavata Purāṇa 3.5.25 as his primary reference for the *jñānaśakti*, and the third quarter of BP 3.5.23 as
reference for the *icchāśakti*. Included with both quotations are excerpts from Śrīdhara Svāmī's
Bhāvarthadīpikā. The text of the relevant portion of *Paramātmāsandarbhā, anuccheda* 55 follows:

Jīva Gosvāmī: Atra nimittāmśas tv evaṁ vivecanīyaḥ. Yathā nimittāmśarūpayā
māyākhyayaiva prasiddhā śaktis tridhā dṛṣyate jñānecchākriyārūpatvena. Tatrā tasyāḥ
parameśvarajñānarūpatvaṁ, yathā tṛtīye (BP 3.5.25)---

'Sā vā etasya sandraṣṭuḥ śaktiḥ sadasadātmikā

Māyā nāma mahābhāga yayedaṁ nirmame vibhuḥ' (170) ity asya
tīkāyām---sā **vai** draṣṭṛdṛṣyānusandhānarūpā. **Sad** dṛṣyam. **Asad** adṛṣyam. **Ātmā** svarūpam. **Sad-
asator ātmā** yasyās, tadubhayānusandhānarūpatvāt' (BD 3.5.25) iti. Tadicchārūpatvaṁ, yathā
tatraiva 'Ātmeccānugatāv ātmā' (BP 3.5.23) ity asya tīkāyām 'ātmeccā māyā, tasyā **anugatau**
laye sati' (BD 3.5.23) iti. (*Paramātmāsandarbhā, anuccheda* 55, 170)

Text 26

**Kālavṛttyātmamāyāyām guṇamayyām adhokṣajāḥ
Puruṣeṇātmabhūtena vīryam ādhatta vīryavān.** (3.5.26)

Alt. readings: **Kālavṛttyā tu māyāyām
Kālavṛttyām tu māyāyām**

Anvayaḥ---Vīryavān (cicchaktiyuktaḥ) **adhokṣajaḥ** (indriyato'nāgamyah bhagavān) **ātmabhūtena** (ātmāśabhūtena) **puruṣeṇa** (prakṛtyadhiṣṭhātrrūpeṇa) **kālavṛtṭyā** (kālaśaktyā) **guṇamayyām** (kṣubhitaguṇāyām) **ātmamāyāyām vīryām** (cidābhāsam) **ādhatta** (ādadhe). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.26)

Anuvāda---Cicchaktiyukta aṅdriya puruṣa bhagavān kālaśaktidvārā kṣobhitaguṇā nija bahiraṅgaśakti māyāte ātmāśabhūta prakṛtyadhiṣṭhātrrūpa puruṣera dvārā cidābhāsa ādhāna kariyāchilena. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.26)

Śrīdhara Svāmī

Kālavṛtṭyā kālaśaktyā **guṇamayyām** kṣubhitaguṇāyām **adhokṣajaḥ** paramātmā **ātmāśabhūtena puruṣeṇa** prakṛtyadhiṣṭhātrrūpeṇa **vīryām** cidābhāsam **ādhatta**. **Vīryavān** cicchaktiyuktaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.26)

Vīrarāghavācārya

Atha mahadādikrameṇa sṛṣṭim vaktum svaśarīrabhūtajīvānupraveśenāhitasṛṣṭi-sāmarthyāyā eva prakṛter mahadādirūpeṇa pariṇāmaḥ, na tu kevalāyā ity āha---**kālavṛtṭyām** iti. **Kālavṛtṭyām** kālānugūṇavṛttimatyām, ata eva **guṇamayyām** sāmyānāpannasattvādigūṇapracurāyām **māyāyām ātmabhūtena** svaśarīrabhūtena **puruṣeṇa** jīvena **vīryām** sṛṣṭisāmarthyām svayām **vīryavān** avikṛta evā''**dhatta** sampāditavān, māyābhīmānī svātmakajīvānupraveśena māyām sṛṣṭyunmukhīm akarod ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 3.5.26)

Vijayadhvaja Tīrtha

'Yayedam nirmame jagat' (BP 3.5.25) ity uktam prapañcayati---**kālavṛtṭyām** iti. 'Jagrhe pauraṣam rūpam' (BP 1.3.1) ity ārabhyoktātmamūlarūpāvirbhūtapuruṣa-rūpeṇā**adhokṣajaḥ kālena** puruṣānām dṛṣṭākhyaphalapācakena **vṛtṭiḥ** sisṛkṣutvādīlakṣaṇā yasyāś cetanāyāḥ, sā tathoktā anyatra kṣobhalakṣaṇā **vṛtṭiḥ guṇamayyām** sattvādigūṇābhīmāninyām itaratra tadrūpāyām **māyāyām** cetanāyām ca **vīryām** reta ākhyām pariṇāmakarasāmarthyām **cādhatta**. Tuśabdena ubhayor mahāvailakṣaṇyām vakti---**vīryavān** iti. Harer napuṃsakarūpaṃ nāstīti lakṣayati---'Nainam vācā striyam bruvan nainam astrī pumān bruvan' (AiĀ 3.8.5) iti śruteḥ. Yadvā, svenāhitavīryasya janakatvaśaktim dyotayati. (*Padaratnāvalī* 3.6.26)

Jīva Gosvāmī

Sṛṣṭim āha---**kālavṛtṭyēti**. 'Bhagavān eka āsedam' (BP 3.5.23) iti pūrvoktāt **adhokṣajo** bhagavān. **Puruṣeṇa** prakṛtidraṣṭrā **ātmabhūtena** svāmśena dvārabhūtena **kālo vṛtṭir** yasyām, tayā māyayā nimittabhūtayā **guṇamayyām māyāyām** avyakte **vīryām** jīvākhyam **ādhatta**, 'Hantemās tisro devatāḥ' (CU 6.3.2) ityādiśruteḥ.

(*Krama-sandarbhā* 3.5.26)

Viśvanātha

Māyābhartur ādipurūṣasyāpy amśī mahāvaikuṅṭhanātho bhagavān eva sarvakāraṇa-kāraṇam āśrayatattvam iti darśayan sargārambham āha---**kālasya vṛtṭyā** prāthamikyā, mahāpuruṣaṇiśvāsarecanaprathamakṣaṇenety arthaḥ. **Adhokṣajo** mahāvaikuṅṭhanātho bhagavān **ātmabhūtena** svāmśarūpeṇa māyādhiṣṭhātrā ādipurūṣeṇa dvārā **māyāyām** dūrād īkṣaṇenaiva sambhuktāyām **vīryām** cidābhāsākhyām jīvaśaktim **ādhatta**. 'Mama

yonir mahad brahma tasmin garbham dadhāmy aham’ (BG 14.3) ity atra “**garbham** cid-ābhāsam **dadhāmi**, pralaye mayi līnam santam avidyākāmakarmānūsāyavantam kṣetrajñam sṛṣṭisamaye bhogyena kṣetreṇa saṁyojayāmīty arthaḥ” (Subodhinī 14.3) iti śrīsvāmicaraṇā madhusūdanasarasvatīpādās ca, māyāśaktijīvaśaktyor melanenaiva jagadutpattisambhavāt. ‘Yayā kṣetrajñāśaktiḥ sā’ (VP 6.7.62)... ‘tāratamyena vartate’ (VP 6.7.63) iti vaiṣṇavokter ‘māyāśaktau jīvaśakteḥ praveśanān māyāśaktyadhīnām jīvaśaktim cakāra’ iti vākyārthaḥ. Kim ca, viṣṇuśakter ānantiyāt māyāyām apraviṣṭā apy anantā eva tasya jīvā viṣvaksenādīnāmāno vyaktā avyaktās ca nityasiddhāḥ santīty āha--- **vīryavān** iti. Striyām āhitād vīryād adhikāpramāṇam eva **vīryam** pumsī tiṣṭhatīti lokeṣv api prasiddheḥ. (*Sārāthadarśinī* 3.5.26)

Śukadeva

Kālavṛtṭyā kālaśaktyā, sṛṣṭikāleneti yāvat, **guṇamayyām** kṣubhitaguṇāyām sṛṣṭy-unmukhyām **adhokṣajaḥ** paramātmā **vīryavān ātmabhūtena** svāvatāreṇa mahatsraṣṭā **vīryam** sṛṣṭisāmarthyam **ādhatta** saṁyojitavān. Atra māyāvāt māyāvṛto baddhajīva-puruṣo’bhikṣubhito jñeyaḥ---‘Prakṛtim puruṣam caiva praviśyātmecchayā hariḥ / Kṣobhayāmāsa samprāpte sargakāle vyayāvvyayau’ (VP 1.2.29) iti vaiṣṇavāt puruṣadvārā māyāyā vīryam āpādanam api yuktam eva, tathaiva ‘Tvattaḥ pumān samadhigamya yayāsyā vīryam dhatte mahāntam iva garbham amoghavīryaḥ / So’yam tayānugata ātmana aṇḍakośam haimam sasarja bahirāvāraṇair upetām’ (BP 11.6.16) ity ekādaśe brahmādidevagaṇavākyam śrīkrṣṇam prati, ata eva sāttvatatantre---‘Viṣṇos tu trīṇi rūpāṇi puruṣākhyāny atho viduḥ / Ādyam tu mahataḥ sraṣṭṛ dvitīyam aṇḍasambhavam / Trītyam sarvabhūtasam tāni jñātvā vimucyate’ iti. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.26)

Yadupatiyācārya

‘Yayedam nirmame’ (BP 3.5.25) ity uktam eva prapañcayati---**kālavṛtṭyām tv** iti. **Kālena** sṛṣṭikālaprerakeṇa tannāmnā hariṇā prāptā **vṛtṭiḥ** sisṛkṣatvādiviśeṣā yasyās cetanāyāḥ, sā tathoktā. Anyatra vṛtṭiḥ pariṇāmonmukhatvam **guṇamayyām**. Sattvādi-guṇābhimāninyām tadrūpāyām ca **māyāyām** cetanāyām acetanāyām ca. **Tu**śabdo māyayor uktaviśeṣārthaḥ. **Vīryavān** vyakta jagatsarjanaśaktimān. **Adhokṣajo**’tīndriyaḥ pralayakālavartī paramātmā”**tmabhūtenā**dvā āvirbhūtasvasvarūpāmśārūpeṇa **puruṣeṇa** puruṣanāmnā vāsudevena **vīryam** retākhyam pariṇāmasāmarthyam **cādhatta** sthāpitavān, anyatrobuddham akarot. (*Prakāśikā* 3.6.4)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

‘Adhokṣaja’ arthe bhagavān, yehetu sṛṣṭira pūrve ekamātra bhagavān-i chilena, eirūpa pūrvokta śloke (3.5.23) ukta ha-iyāche. ‘Puruṣa’ balite prakṛtira īkṣaṇakartā. ‘Ātma-bhūtena’ arthāt dvārasvarūpa svāmśa (kāraṇārṇavaśāyī puruṣa) dvārā guṇamayī-māyāte arthāt ‘avyakta’ jīvākhyā vīrya ādhāna karilena (Śrī-Jīva).

Māyāra ye dui vṛtṭi---‘māyā’ āra ‘pradhāna’
‘Māyā’ nimitta-hetu viśvera, ‘prakṛti’ upādāna
Sei puruṣa māyā-pāne kare avadhāna
Prakṛti kṣobhita kari’ kare vīryera ādhāna
Svāṅga-viśeṣābhāsa-rūpe prakṛti-sparśana
Jīva-rūpa bīja tāte kaila samarpaṇa.

Śrīmad-bhāgavate 3.26.18 o cai. ca. madhya 20 pariccheda---

Daivāt kṣubhita-dharminyām svasyām yonau paraḥ pumān
 Ādhatta vīryam sā' sūta mahat-tattvaṁ hiraṇmayam.
 Tabe mahat-tattva ha-ite trividha ahaṅkāra
 Yāhā ha-ite devatendriya-bhūtera pracāra.
 (Gauḍīyabhāṣyatathya 3.5.26)

References

Reference 1: Jīva Gosvāmī quotes here a brief excerpt from *Chāndogyopaniṣat* 6.3.2 (hantemās tisro devatā), repeated in more complete form by Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī, and subsequently by Vīrarāghavācārya (on BP 3.5.37). The entire text of *Chāndogyopaniṣat* 6.3.2, with the partial commentaries of Śaṅkara and Ānandagiri, follows:

Seyam devataikṣata hantemās tisro devatā anena jīvenātmanānupraviśya nāmarūpe vyākaravāṇīti. (*Chāndogyopaniṣat* 6.3.2)

Śaṅkara: **Seyam** prakṛtā sadākhyā tejobannayonir devatokaikṣatekṣitavatī yathā-pūrvam 'bahu syām' iti. Tad eva bahubhavanam prajojanam nādyāpi nirvṛttam ity ata īkṣām punaḥ kṛtavatī bahubhavanam eva prajojanam urarīkṛtya. Katham? **Hantedānīm** aham **imā** yathoktās teja ādyā **tisro devatā, anena jīveneti**, svabuddhistham pūrvasrṣṭyanubhūtaprāṇadhāraṇam ātmānam eva smaranty āha---'anena jīvenā'tmanā' iti. Prāṇadhāraṇakartrā' tmaneti vacanāt 'svātmano' vyatiriktena caitanyasvarūpatayā' viśiṣṭena' ity etad darśayati. **Anupraviśya**, tejobannabhūtamātrāsamsargeṇa labdhaviśeṣavijñānā satī, nāma ca rūpam ca **nāmarūpe vyākaravāṇī** vispaṣṭam ākaravāny 'asau nāmāyam idam-rūpam' iti vyākuryām ity arthaḥ. (*Chāndogyopaniṣadbhāṣya* 6.3.2)

Ānandagiri: Jīvaviśṭānām bhūtānām satkāryatvaṁ prakaraṇaprāmāṇyād uktam. Idānīm jīvānām viśiṣṭarūpeṇa brahmakāryatve' pi na svarūpeṇa tatkāryatvaṁ brahmaivopādhipraviṣṭam jīvavyavahārāspadam ity aṅgīkārāt, tathā ca brahmaṇi vijñāte jīvavijñānam setsyati, jīvānām ca bhogāyatanāni bhautikāni kāryāni, teṣām nāmarūpanirmāṇam vaktavyam ity abhipretyottara-grantham ādāya vyākaroti---**seyam** ityādinā. **Yathā 'bahu syām' (...)** **iti pūrvam ikṣitavatī**, tathā kim iti punar aikṣata, prajojanābhāvāt? ity āśaṅkyā' ha---**tad eveti**. Idānīm mahābhūta-srṣṭer anantaram iti yāvat. Brahmaṇo māyopādhikasya kāraṇatvān māyopadhivaśāt pūrvasrṣṭāv anubhūtatvaṁ, tatsamskārasya buddhisthatvaṁ, smaraṇam cetyādi na viruddham iti draṣṭavyam. '**Ātmanā**' iti viśeṣaṇasya tātparyam āha---**prāṇeti**. Nirvikalpakacinmātrarūpā devatā māyāvaśān mahābhūtāni srṣṭvā, teṣu yadā praviṣṭā, tadā tadārbdheṣu sūtravirātprabhṛtiṣu samaṣṭivyasyā-ātmakeṣu deheṣu praviśya, tattaddehābhīmānavatī devadattādināmnā rūpeṇa ca śauklyādinā saṁyojya, piṇḍam vyākaroti' āha---**anupraviśyati**. (*Chāndogyopaniṣadbhāṣyaṭīkā* 6.3.2)

Reference 2: To support his gloss of 'vīryam' as 'cidābhāsākyām jīvaśaktim', Viśvanātha Cakravartī quotes the first half of *Bhagavadgītā* 14.3 followed by an excerpt from Śrīdhara Svāmī's *Subodhinī*, repeated in Madhusūdana Sarasvatī's *Gūḍhārthadīpikā*, glossing 'garbham' as 'cidābhāsam'. The entire text of *Bhagavadgītā* 14.3, Śrīdhara Svāmī's *Subodhinī*, Madhusūdana Sarasvatī's *Gūḍhārthadīpikā*, Viśvanātha Cakravartī's own *Sārāthavarṣiṇī* and Baladeva Vidyābhūṣaṇa's *Gītābhūṣaṇabhāṣya*, follow:

Mama yonir mahad brahma tasmin garbham dadhāmy aham

Sambhavaḥ sarvabhūtānām tato bhavati bhārata. (*Bhagavadgītā* 14.3)

Śrīdhara: Tad evam praśamsayā śrotāram abhimukhīkṛtya, parameśvarādhīnayoḥ prakṛti-puruṣayoḥ sarvabhūtotpattim prati hetutvaṁ, na tu svatantrayor itīmaṁ vivakṣitam artham kathayati---**mameti**. Deśataḥ kālataś cānavacchinnatvān **mahat**, bṛmhaṇatvāt svakāryānām vṛddhihetutvād vā **brahma** prakṛtir ity arthaḥ. Tan **mahad brahma mama** parameśvarasya **yonir** garbhādhānasthānam, **tasminn aham garbham** jagadvistārahetuṁ cidābhāsam **dadhāmi** nikṣipāmi. Pralaye mayi līnam santam avidyākāmakarmānuśayavantam kṣetrajñam srṣṭisamayā bhogayogyena kṣetreṇa saṁyojayāmīty arthaḥ. **Tato** garbhādhānāt **sarvabhūtānām** brahmādinām **sambhava** utpattir **bhavatīti**. (*Subodhinī* 14.3)

Madhusūdana Sarasvatī: Tad evaṃ praśamsayā śrotāram abhimukhīkṛtya, parameśvarādhīnayoḥ prakṛti-puruṣayoḥ sarvabhūtotpattim prati hetutvaṃ, na tu sāṅkhyā-siddhāntavat svatantrayor itīmaṃ vivakṣitam artham āha dvābhyām---**mameti**. Sarva-kāryāpekṣayā’ dhikatvāt kāraṇaṃ **mahat**, sarvakāryāṇāṃ vṛddhihetutvarūpāt bṛmhaṇatvāt **brahma**, avyākṛtaṃ prakṛtis triguṇātmikā māyā **mahat brahma**. Tac ca **ma**meśvarasya **yonir** garbhādhānasthānaṃ, **tasmīn** mahati brahmaṇi yonau **garbhaṃ** sarvabhūtajanmakāraṇaṃ **ahaṃ** ‘bahu syāṃ prajāyeya’ (CU 6.2.3) itīkṣaṇarūpaṃ saṅkalpaṃ **dadhāmi** dhārayāmi, tat-saṅkalpaviṣayīkaromīty arthaḥ. Yathā hi kaścit pitā putram anuśayinaṃ vīṅhyādyāhārarūpeṇa svasmin līnaṃ śārīreṇa yojayitum yonau retaḥsekapūrvakaṃ garbham ādhatte, tasmāc ca garbhādhānāt sa putraḥ śārīreṇa yujyate, tadarthaṃ ca madhye kalalādyavasthā bhavanti, tathā pralaye mayi līnaṃ avidyākāmakarmānuśayavantaṃ kṣetrajñāṃ sṛṣṭisamaye bhogyena kṣetreṇa kāryakaraṇasaṅghātena yojayitum cidābhāsākyaretaḥsekapūrvakaṃ māyāvṛttirūpaṃ **garbham** ahaṃ ādadhāmi. Tadarthaṃ ca madhye ākāśāvāyutejojalapṛthivyādyutpattyavasthāḥ. **Tato** garbhādhānāt **sambhava** utpattiḥ **sarvabhūtānāṃ** hiraṇyagarbhādīnāṃ **bhavati**, he **bhārata!** na tv īsvarakṛtagarbhādhānaṃ vinety arthaḥ. (*Gūḍhārthadīpikā* 14.3)

Viśvanātha: Athānādyavidyākṛtasya guṇasaṅgasya bandhahetutāprakāraṃ vaktum kṣetra-kṣetrajñayoḥ sambhavaprakāraṃ āha---**mama** parameśvarasya **yonir** garbhādhānasthānaṃ **mahad brahma**---deśakālānavacchinnatvāt **mahat**, bṛmhaṇāt kāryarūpeṇa bṛdher hetor **brahma**---prakṛtir ity arthaḥ. Śrūtāv api kvacit prakṛtir ‘**brahma**’ iti nirdiśyate. **Tasmīn ahaṃ garbhaṃ dadhāmi** ādadhāmi. ‘Itas tv anyāṃ prakṛtim viddhi me parām / Jīvabhūtām’ (BG 7.5) ity anena cetanapuñjarūpā yā jīvaprakṛtiḥ taṣṭhaśaktirūpā nirdiśtā, sā sakalaprāñijīvatayā **garbha**-śabdenocyate, **tato** matkṛtāt garbhādhānāt **sarvabhūtānāṃ** brahmādīnāṃ **sambhavaḥ** utpattiḥ. (*Sārārthavarṣiṇī* 14.3)

Baladeva: Tad evaṃ vaktavyārthastutyā tasmīn ruciṃ śrotur utpādyā, ‘Bhūmir āpaḥ’ (BG 7.4) ityādidvayārthānusārāt ‘Yāvat sañjāyate kiñcit’ (BG 13.27) ityādaḥ prakṛti-jīva-samyogaṃ pareśahetukam abhīmatam iha sphuṭayati---**mameti**. **Mahat** sarvasya prapañcasya kāraṇaṃ **brahmā**bhivvyaktasattvādiguṇakaṃ pradhānaṃ **mama** sarveśvarasyāṅdakotiśraṣṭur **yonir** garbhādhāraṇasthānaṃ bhavati. Pradhāne **brahma**śabdaś ca---‘Tasmād etad brahma nāma rūpam annaṃ ca jāyate’ (MU 1.2.10) iti śruteḥ; **tasmīn** mahati brahmaṇi yonibhūte **garbhaṃ** paramāṇucaitanyarāśim **ahaṃ dadhāmy** arpayāmi;---‘Bhūmir āpaḥ’ (BG 7.4) ityādinā yā jaḍā prakṛtir uktā, seha ‘**mahad brahma**’ ity ucyate; ‘Itas tv anyāṃ’ (BG 7.5) ityādinā yā cetanā prakṛtir uktā, seha sarvaprāñibījatvād **garbha**śabdeneti; bhogakṣetrabhūtayā jaḍayā prakṛtyā saha cetanabhokṭṛvargaṃ saṃyojayāmīty arthaḥ. **Tato** mahaddhetukāt prakṛtidvayasamyogād garbhādhānād vā **sarvabhūtānāṃ** brahmādistambāntānāṃ **sambhavo** janir bhavati.

(*Gītābhūṣaṇabhāṣya* 14.3)

Reference 3: Viśvanātha Cakravartī quotes a portion of *Viṣṇu Purāṇa* 6.7.62-63. These two verses, along with the preceding verse (VP 6.7.61) were cited, in part or in whole, in Rāmānuja’s *Śrībhāṣya* (1.1.1) and *Vedārthasaṅgraha* (52, 209)*, in Jīva Gosvāmī’s *Bhagavatsandarbhā* (*anuccheda* 16, verses 83-84) and *Paramātmāsandarbhā* (*anuccheda* 37, verses 128-129), in Kṛṣṇadāsa Kavirāja’s *Caitanyacaritāmṛta* (Ādi 7.119; Madhya 6.154, 8.153, 20.112, 24.308), in Rādhādamodara Gosvāmī’s *Vedāntasyamantaka* (2.19), and in Baladeva Vidyābhūṣaṇa’s *Govindabhāṣya* (1.4.26). The texts of *Viṣṇu Purāṇa* 6.7.61-63 with the commentaries of Viṣṇucitta and Śrīdhara Svāmī, follow.

*See S. S. Raghavachar. *Vedārtha-saṅgraha of Śrī Rāmānujācārya*. Mysore: 1978, pp. 46, 165-166.

**Viṣṇuśaktiḥ parā proktā kṣetrajñākhyā tathāparā
Avidyākarmasamjñānyā tṛṭiyā śaktir iṣyate. (6.7.61)**

**Yayā kṣetrajñāśaktis sā veṣṭitā nṛpa sarvagā
Saṃsāratāpān akhilān avāpnoty atisantatān. (6.7.62)**

**Tayā tirohitatvāc ca śaktiḥ kṣetrajñāsamjñitā
Sarvabhūteṣu bhūpāla tāratamyena vartate. (6.7.63)**

Alt. reading: **Sarvabhūteṣu bhūpāla tāratamyena lakṣyate**

Viṣṇucitta: Tatra parā viṣṇuśaktiḥ ‘Pratyastamita-’ (VP 6.7.53) ityādinoktā, kṣetrajñākhyā aparā ‘Hiraṇyagarbhah’ (VP 6.7.56) ityādinoktety āha---**viṣṇuśaktir** iti. Atha yāgādi-karmākhyam avidyāparyāyam viṣṇoś śaktyantaram āha---**avidyeti**. (61) Tatsvarūpam āha---**yayeti**. **Sarvagā** karmanimittasarvaśarīragā. (62) **Tāratamyena** jñānānandatāratamyena. (*Viṣṇucittīya* 6.7.63)

Śrīdhara: Kāsau śaktiḥ yayā vyāptam? ity ata āha---**viṣṇu-śaktir** iti. **Viṣṇuśaktiḥ** viṣṇoḥ svarūpabhūtā **parā** cicchaktiḥ paramapadaparabrahmaparatvākhyā **proktā** ‘Pratyastamita-bhedam yat sattāmātram’ (VP 6.7.53) ity atra prāguktasvarūpam eva kāryonmukhaṁ **śakti-**śabdenoktam. Idānīm paraśaktivyāpyam bhāvanātrayātmakam kṣetrajñasvarūpam prapañcayīṣyann āha---**kṣetrajñākhyeti**. Vyāpyavyāpakabhedahetubhūtam viṣṇoś śaktyantaram āha---**avidyeti**. **Avidyeti** karmeti ca **samjñe** yasyās, sā tayā ca māyopalakṣyate. Hetuhetumator **avidyākarmaṇor** ekīkrtyoktiḥ. Samsāralakṣaṇā kārye syāt. (61) Tad evāha---**yayeti**. Vastutas sarva-gatāpi sā **kṣetrajñasaktir yayā** avidyayā **veṣṭitā** satī bhedaṁ prāpya, karmabhis **samsāra-tāpān** prāpnotīty arthaḥ. (62) Jīvanām nyūnādhikabhāve’pi saiva hetur ity āha---**tayeti**. (*Ātmaprakāśa* 6.7.63)

Reference 4: Bhakti Siddhānta Sarasvatī quotes a portion, containing four Bengali *padya*s and one Sanskrit verse (*Bhāgavata Purāṇa* 3.26.18), from the *Madhyalīlā* of Kṛṣṇadāsa Kavirāja’s *Caitanya-caritāmṛta*, *Madhya* 20.271-276 (numbered as Śloka 37, p. 654 in the Harvard Oriental Series translation). The text of *Bhāgavata Purāṇa* 3.26.18, Śrīdhara Svāmī’s *Bhāvārthadīpikā*, Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī’s *Bhāvārthadīpikādīpīnī*, Vamśīdhara’s *Bhāvārthadīpikāprakāśa*, Vīrarāghavācārya’s *Bhāgavatacandrikā*, Vijayadhvaja Tīrtha’s *Padaratnāvalī*, Jīva Gosvāmī’s *Kramasandarbhā*, Viśvanātha Cakravartī’s *Sārārthadarśinī*, Madhva’s *Bhāgavatātātparyanirṇaya* with subcommentaries, and Bhakti Siddhānta Sarasvatī’s *Gauḍīyabhāṣya Anvaya*, *Bhāṣānuvāda*, and *Vivṛti*, follows:

Daivāt kṣubhitadharmiṇyām svasyām yonau paraḥ pumān

Ādhatta vīryam sāsūta mahattattvam hiraṇmayam. (3.26.19)

Anvayaḥ---Daivāt (jīvādrṣṭāt) **kṣubhitadharmiṇyām** (kṣubhitāḥ dharmāḥ guṇāḥ yasyāḥ tasyām) **svasyām** (svakīyāyām) **yonau** (abhivyaktisthāne prakṛtau) **paraḥ pumān** (paramapuruṣaḥ) **vīryam** (cicchaktim) **ādhatta**, **sā** (prakṛtiḥ) **hiraṇmayam** (prakāśabahulam) **mahattattvam asūta**. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.26.19)

Anuvāda---Jīvera adrṣṭavaśataḥ kṣobhadharmapraṇaṇa prakṛtira abhivyaktisthāne paramapuruṣa jīvākhyā cidrūpa śakti ādhāna karena, tāhāte sei prakṛti prakāśabahula mahattattva prasava kariyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.26.19)

Śrīdhara: Idānīm tattvānām utpattipūrvakam lakṣaṇāny āha---**daivād** ityādinā ‘etāny asamhatya’ (BP 3.26.50) ity ataḥ prakātanena granthena. Tatra cittasyotpattipūrvakam lakṣaṇam āha---**daivād** iti caturbhīḥ. **Daivāt** jīvādrṣṭāt **kṣubhitā dharmā** guṇā yasyām **yonau** abhivyaktisthāne prakṛtau **vīryam** cicchaktim. **Sā** prakṛtiḥ **mahattattvam asūta**. **Hiraṇmayam** prakāśabahulam. (*Bhāvārthadīpikā* 3.26.19)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī: **Cicchaktim** jīvākhyacidrūpaśaktim, ‘imās tisro devatāḥ’ (CU 6.3.2) iti śruteḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 3.26.19)

Vīrarāghavācārya: Evaṁ sṛṣṭyupayogitayā prakṛtipuruṣakālaśarīratvatvam bhagavata uktam. Atha sṛṣṭim āha---**daivād** iti. **Paraḥ pumān** paramapuruṣaḥ bhagavān **svasyām** svīyāyām **yonau** jagadyonau prakṛtau, **daivāt**, svasaṅkalpāt **kṣubhitadharmiṇyām** ‘Rajas tamaś cābhībhūya sattvam bhavati bhārata / Rajas sattvam tamaś caiva tamas sattvam rajas tathā’ (BG 14.10) ity uktarīyā kṣubhitasattvādiguṇāyām **vīryam** mahadādiprapañcasṛṣṭisāmarthyam, cetanasamaṣṭim vā **ādhatta** āyunkta, tatas **sā** yoniḥ **hiraṇmayam** prakāśabahulam **mahattattvam asūta** prasūtavati. (*Bhāgavatacandrikā* 3.26.19)

Vijayadhvaja Tīrtha: Prakṛteḥ ceṣṭāpradatvaparakāram vakti---**daivād** iti. **Daivāt** prakṛtikṣobhakanārāyaṇākhyāt **kṣubhitadharmiṇyām svasyām yonau paraḥ pumān vīryam ādhattety** anvayaḥ. Idam uktaṁ bhavati---daivākhyamūlarūpād abhivyakto nāmnā **paraḥ pumān**, tasya nārāyaṇasya preraṇayā sisṛkṣutvaviśeṣadharmavatyāḥ pradhānābhīmāninyā

lakṣmyā abhivyaktāyām nāmnā śriyām prāguktaviśeṣavatyām svabhāryāyām retolakṣaṇam
vīryam adhād iti, tad uktam---‘Prakṛteḥ kṣobhakaṁ rūpaṁ daivam nārāyaṇābhidham prakṛtau
 jagataḥ sraṣṭī paramaḥ puruṣo mataḥ’ (kāpileye), iti amoghavīryo harir iti bhāvena tatphalam āha-
 --sā’sūtetī. Sā śrīnāmnī **hiraṇmayam mahattattvam asūtetī**. (*Padaratnāvalī* 3.26.19)

Jīva Gosvāmī: **Daivam** atra kāla eva, pūrvasaṁvādāḥ jīvādṛṣṭasyāpi prakṛtau līnatvāt. **Vīryam**
 jīvākhyacidrūpaśaktim, ‘imās tisro devatāḥ’ (CU 6.3.2) iti śruteḥ. (*Kramasandarbhā* 3.26.19)

Viśvanātha: Idānīm tattveṣu lakṣayitavyeṣu prathamam cittasyotpattipūrvakam lakṣaṇam āha-
 --**daivāt** kālāt **kṣubhitā dharmā** guṇā yasyās, tasyām **yonāv** abhivyaktisthāne **vīryam** jīvaśakty-
 ākhyam caitanyaṁ, **sā** prakṛtir **mahattattvam asūta**. **Hiraṇmayam** prakāśabahulam.
 (*Sārārthadarśinī* 3.26.19)

Madhva: ‘Prakṛteḥ kṣobhakaṁ rūpaṁ daivam nārāyaṇātmakam
 Prakṛtau mahataḥ sraṣṭā paramaḥ puruṣottamaḥ.
 Tad eva vāsudevākhyam mahattattvaniyāmakam
 Saṅkarṣaṇākhyas tu hariḥ sūkṣmāhaṅkārayāmakaḥ
 Sthūlāhaṅkāranīyamī viṣṇuḥ pradyumnanāmakaḥ
 Aniruddho manastattvaniyantā bhagavān hariḥ
 Mahattattvādijīvās tu brahmaśeṣāṅgajās tathā
 Sūkṣmasthūlavibhedena kāmajaś cāniruddhakaḥ’ iti kāpilele.
 (*Bhāgavatātātparyanirṇaya* 3.27.20)

Yadupatiyācārya: Evaṁ puruṣasya prakṛtivyāptivilakṣaṇam vyāptim abhidhāya, idānīm
 prakṛtikāraṇatvavilakṣaṇam kāraṇatve kartṛtvarūpaṁ darśayams tattvānām utpattipūrvakam
 lakṣaṇāny āha---**daivād** iti. Atra ‘**daivaśabdo** jīvādṛṣṭaparāḥ’ iti pratīyate. Uttaratra ca vāsudeva-
 saṅkarṣaṇāniruddhā eva mahadahaṅkāraṇanīyamakatayā kathiyante, na pradyumnaḥ. ‘**Mahad-**
ādiśabdāś ca jaḍaparā eva’ iti ca pratīyante’ta etatprakaraṇātātparyam pramāṇenaivāha---
prakṛter iti. ‘**Daivam**’ ity anūdyā ‘**nārāyaṇātmakam**’ iti vyākhyānam. Pralayajalaśāyīty arthaḥ.
Kṣobhakaṁ sṛṣṭyābhimukhye kārakam. Cetanāyās tu sisṛkṣatvāvasthāprāpakam. ‘**Yonau**’ ity
 asya vyākhyānam ‘**prakṛtau**’ iti. ‘**Parāḥ pumān**’ ity asyārthaḥ ‘**paramaḥ puruṣottamaḥ**’ iti.
 Nanv ayam kim pralayavartī nety āha---**tad evetī**. Yo mahataḥ sraṣṭā tat tu **mahattattva-**
niyāmakaṁ ca rūpaṁ **vāsudevākhyam** eva. Mūle tūttaratra ‘Sahasraśirasam’ (BP 3.26.25) iti
 viśeṣaṇāt. ‘**Saṅkarṣaṇākhyam**’ ity atra ‘śeṣa eva pratipādyate’ iti pratītivāraṇāya tattātparyam
 āha---**saṅkarṣaṇākhyā** iti. **Tuśabdo**’ vadhāraṇe ‘**harir eva**’ iti sambadhyate. **Yāmako**
 niyāmakaḥ. Mūle upalakṣaṇatayedam api grāhyam ity āśayenāha---**sthūleti**. ‘**Aniruddhākhyam**’
 iti mūle’niruddho na kāmputro vivakṣitaḥ, kintu harir evety āha---**aniruddheti**. Mahadāditattva-
 niyāmakaharimūrtikathanaprasaṅgāt tadabhimānino devān apy āha---**mahattattvādīti**.
 ‘**Mahattattvādīnām** abhimānino **jīvāḥ**’ iti viśeṣasūcanāya **tuśabdāḥ**. **Āṅgajaḥ** kāmāḥ. Tathā ca
 ‘**kāmajaś cāniruddhakaḥ**’ ity ete catvāro vivakṣitā iti śeṣaḥ. Nanv abhimāninas catvāro’bhi-
 manyamānāni mahad-ahaṅkāra-manāmsi trīṇy evātaḥ katham ghaṭatety ata uktam ‘**sūkṣma-**
sthūlavibhedena’ iti. Ahaṅkārasyeti śeṣaḥ. Tataś ca ‘**śeṣaḥ** sūkṣmāhaṅkārabhimānī’
 ‘sthūlāhaṅkārabhimānī **kāmāḥ**’ iti viveko jñātavyaḥ. (*Prakāśikā* 3.27.20)

Āyī Naraharyācārya: ‘**Daivāt kṣubhitadharminīyām svasyām yonau parāḥ pumān /**
Ādhatta vīryam sāsūta mahattattvam hiraṇmayam’ ity uktvā, ‘Yat tat sattvagunaṁ svaccham
 śāntam bhagavataḥ padam / Yad āhur vāsudevākhyam’ (BP 3.26.21) ity uktatvena mahattattva-
 janakam tanniyāmakaṁ ca vāsudevākhyam iti jñāyate. Tathā ‘Mahattattvād vikurvāṇād
 bhagavadvīryacoditāt / Kriyāśaktir ahaṅkāras trividhaḥ samapadyata’ (BP 3.26.23) ity uktvā,
 ‘Sahasraśirasam sāksād yam anantaṁ pracakṣate / Saṅkarṣaṇākhyam puruṣam’ (BP 3.26.25) ity
 uktatvena saṅkarṣaṇasyāhaṅkāranīyamakatvam jñāyate. ‘Vaikārikād vikurvāṇāt manastattvam
 ajāyata’ ity uktvā, ‘Yad vidur hy aniruddhākhyam’ (BP 3.26.27) ity uktatvenāniruddhasya
 manastattvaniyāmakatvam jñāyate. Pradyumnasya tu kasya tattvasya niyāmakatvam? iti
 jijñāsāyām tanniyamatattvapradarśanāya, tathā ‘**Daivāt kṣubhita**’ (BP 3.26.19) ity atra ‘**daivāt**’
 ity asya ‘adṛṣṭaviśeṣāt’ ity anyathāpratītinirāśāyoktasarvārthasaṅgrahāya ca pramāṇam udāharati--
prakṛter iti. Tena ‘**daivāt**’ ity asya ‘**nārāyaṇāt** pralayodakaśāyinaḥ’ ity artha ity uktam bhavati.

‘**Svasyām yonau**’ ity anena pratikṣobhakanārāyaṇān mūlarūpāt prakṛtāv eva vāsudevādirūpeṇa caturdhā svayām prādurbhūtaḥ, tatra vāsudevarūpeṇa kṣubdhāyām kāryonmukhāyām prakṛtau **vīryam ādhatta**, sā jagadaṅkuram **mahattattvam asūta**, vāsudevaḥ tanniyāmaka ity uktam bhavati.

Ahaṅkāranīyāmakau tu saṅkarṣaṇapadyumnau. Tatrobhayor ekatattvaniyamanam katham? ity apekṣāyām sūkṣmashūlabhedena ahaṅkārasya dvaividhyād upapannam iti bhāvenāha---**saṅkarṣaṇa** iti. Anena saṅkarṣaṇapadyumnayor ekatattvaniyamanābhiprāyeṇaikasyoktāv anyasya grahaṇam āvaśyakam iti bhāvena mūle tadanuktir iti sucitam. Niyāmakabhagavadrūpa-prasaṅgāt mahattattvādyabhimānina āha---**mahattattvādīti. Mahattattvādijīvāḥ** mahattattvādīnām abhimānino jīvā ity arthaḥ. **Āṅgajāḥ** kāmāḥ. Nanu, brahmaśeṣa-kāmāniruddhāś catvāro devā abhimāniṇaḥ, tattvāni mahattattvāhāṅkāramanobhedena trīṇy evā’taḥ katham caturṇām abhimānitvam? ity atas tadghaṭanārtham uktam---**sūkṣmashūla-vibhedena** iti. Ahaṅkārasyeti śeṣaḥ. Yo mahattattvabhāgo’hāṅkāropādānabhūtaḥ, sa sūkṣmāhāṅkāra ity ucyate. Tasya sūkṣmāhāṅkārasya śeṣo’bhimānī sthūlāhāṅkārasya kāmō’bhimānīti bodhyam. (*Dīpikā* 3.27.20)

Chalārī Nārāyaṇācārya: Daivāt kṣubhiteti śloke ‘Daivam diṣṭam bhāgadheyam’ (...) ity abhidhānād **‘daivād** bhāgyād adṛṣṭāt’ iti **daivaśabdasya** bhāgyārthatvabhrāntinirāsāya pramāṇenaiva **daivapadam** anūdyā, vyākurvan sarvaślokatātparyārtham cāha---**prakṛter** iti. **‘Daivam’** ity anuvādo **‘nārāyaṇam’** ity vyākhyānam. **‘Prakṛtau mahataḥ’** ity tātparyāślokaṛdhena **‘svasyām’** ity ārabhya **‘hiraṇmayam’** ityantabhāgavatavākyatātparyārtha ukto bhavati. ‘Yad āhuḥ’ ity ślokaṛdhe yad vāsudevākhyam, tad eva mahadātmakam iti vāsudevākhyaharer mahattattvābhimānitvam ucyate. Tathā saṅkarṣaṇākhyam puruṣam iti ślokaṛdhe saṅkarṣaṇākhyam puruṣam bhūtendriyamanomayam pracakṣate iti mayaṭas tadātmyārthatvena saṅkarṣaṇākhyaharer bhūtendriyamanorūpāhāṅkārabhimānitvam ucyate. Tathā ‘Vaikārikād vikurvāṇāt manastattvam ajāyata / Yad vidur hy aniruddhākhyam hrīṣikāṇām adhīśvaram’ (BP 3.26.27) iti ślokena manastattvasyāniruddhākhyaharyabhinnatvam ucyate. Tat sarvam niravakāśa-bhedapramāṇabādhitam ity ataḥ pramāṇenaiva tacchlokaḥjātasya tātparyārtham āha---**‘tad eva vāsudevākhyam’** ityādīnā. Atra sūkṣmāhāṅkārasthūlāhāṅkārapadagrahaṇena pradyumnākhyaharer ahaṅkāranīyāmakatvapratipādakagranthavirodhaḥ parihṛtaḥ. Anenā**ātmaśabdasya** svāmitvam artho mayaṭaḥ prādhānyam artha ukto bhavati. Tathā yady asya manastattvasya niyāmakam aniruddhākhyam harirūpam vidur iti bhāgavatavākyam ca vyākhyātam. Mahattattvādī-niyāmakam harirūpam uktvā, idānīm abhimānidevān āha---**mahattattvādīti**. Jīvā abhimānino’**ṅgajāḥ**. Pradyumnaḥ sūkṣmashūlavibhedena ahaṅkārasyeti śeṣaḥ. Bhagavad-rūpāniruddhavyāvṛttyartham kāmajeti viśeṣaṇam uktam. (*Prabodhinī* 3.27.20)

Text 27

Tato’bhavan mahattattvam avyaktāt kālacoditāt

Vijñānātmātmadehasṭham viśvam vyañjams tamonudaḥ. (3.5.27)

Alt. readings: **Vijñānātmātmadehasṭham viśvam vyañjams tamo nudan**

Vijñānātmāptadehasṭham

Anvayaḥ---Tataḥ (tadanantaram) **kālacoditāt** (kālapreritāt) **avyaktāt** (māyātaḥ) **tamo-nudaḥ** (ajñānavidhvamsī) **vijñānātmā** (sattvapradhānatvād jñānasvarūpaḥ) **mahattattvam abhavat** (babhūva, saḥ) **ātmadehasṭham** (svaśarīrastham) **viśvam vyañjan** (vyañjayan ucchūnabījagatāṅkurādirūpam vṛkṣam iva prakāśayan sthitaḥ).

Anuvāda---Tadanantara kālaprerita vyaktarūpā māyā ha-ite tamonāsaka, viśiṣṭajñānasvarūpa mahattattva āvirbhūta ha-ila. Se svaśarīragata (bījagata ānkura yemana vṛkṣake prakāśa kare, tadrūpa) viśvake prakāśa kariyā virājita ha-ila. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.27)

Śrīdhara Svāmī

Kālapreritād avyaktān māyātaḥ. **Tattvapadaṁ** parityajya **mahato** lakṣaṇam, ataḥ puṁliṅganirdeśo ‘**viññānātmā**’ iti. Sattvapradhānatvāt svadehasthaṁ **viśvam** ucchūna-bījagatam aṅkurādirūpaṁ vṛkṣam iva **vyañjan** vyañjayan prakāśayan, ‘yato’ sau tamo nudati’ iti **tamonudaḥ**. Tad uktaṁ sāttvatatantre---‘Viṣṇos tu trīṇi rūpāṇi puruṣākhyāny aṭho viduḥ / Prathamam mahataḥ sraṣṭṛ dvitīyam tv aṇḍasamsthitam / Trītyam sarvabhūtaṣṭhaṁ tāni jñātvā vimucyate’ iti. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.27)

Vīrarāghavācārya

Mahataḥ sṛṣṭim āha---**tata** iti. **Tata** āhitavīryāt **kālacoditāt** kālapreritād **avyaktāt** svātmakād avyaktāt svayam eva **viññānātmā** ‘Viññānam yajñam tanute’ (TU 2.5.1) ity-uktarītyā jīvāntarātmā **ātmadehasthaṁ** svaśarīrabhūtaprakṛtigataṁ **viśvam** kāryajātaṁ **vyañjan** prakāśayan, prakāśayitum ity arthaḥ. Paryavasānam bodhyaṁ **tamonudaḥ**---**tamaḥ**śabdavācyaśūkmāvasthāprakṛtiprerako bhagavān **mahattattvam abhavad** ity arthaḥ. Prakṛtipuruṣaśarīrako bhagavān eva **mahaccharīrako**’bhūd ity arthaḥ.

(*Bhāgavatacandrikā* 3.5.27)

Vijayadhvaja Tīrtha

Na hi loke vīryam ādadhānāḥ kāryam janayanto dṛśyante, na caivam ayam tat kutaḥ kāryotpattidarśanāt? ity āha---**tata** iti. Yatra vīryam āhitaṁ, **tato** māyākhyavastuno **mahattattvam** caturmukhaśarīram **abhavat**. Māyāyā nāmāntaram āha---**avyaktād** iti. Atiśūksmatvāt tannāmaḥ **kālena** sakalaprānyadrṣṭasākṣiṇā puruṣeṇa sṛṣṭyudbodhakena ca **coditāt** nāmāntarapreritāt abhimānino’ bhimānānutpāde śarīrotpādo vyartha iti. Tatrāha---**viññānātmēti**. **Viññānātmā** brahmā ca tato vyaktābhimānitvāt tannāmnā ramākhyāt kūṣṭhād abhūt, ‘madīyo’yam dehaḥ’ ity abhijñānotpattimān abhūd ity arthaḥ. Utpatteḥ prāg api jñānanāśo nāstīti dyotanāya **viññānātmētipadam**. Abhimānotpatteḥ kim-lakṣaṇam? Atrāha---**āptadehastham** iti. Nirālokaṁ katham idaṁ vyajyate? ity ata uktaṁ---**tamo nudann** iti. Nārāyaṇaprasādaprādurbhūtajñānalakṣaṇaprakāśena sūrya iva tatkalabhavaṁ **tamo nudann** abhibhūya, sūryavad vartamāna ity arthaḥ. Śarīranimittā-glānirahitāv ātmābhimānarahito vā. (*Padaratnāvalī* 3.6.27)

Jīva Gosvāmī

Tata iti. **Viññānātmako**’pi padārthaḥ samabhavat; tad eva nāmnā ‘**mahattattvam**’ iti. **Tamonudaḥ** pralayagatājñānadhvaṁsakartā. (*Kramasandarbhā* 3.5.27)

Viśvanātha

Puruṣādhiṣṭhānena labdhacetanāyā māyāyās tasyās trayovimśatau bhāgeṣu kārya-kāraṇabhāvenotpatsyamāneṣu prathamam mahattattvasya janmāha---**tata** iti. **Avyaktāt** māyātaḥ. Kīdrśāt? **Kālacoditāt** tadutpattyucitakālaprāpitavikṛteḥ. **Tattvapadaṁ** parityajya, **mahato** lakṣaṇam āha---**viññānātmā** sa mahān sattvāmśaprādhānyena **viśiṣṭajñānasvarūpaḥ**, sarvadeheṣu cittarūpeṇa yo’ mśena vartata ity arthaḥ. **Svadehasthaṁ viśvam** ucchūnabījagatam aṅkurādirūpaṁ vṛkṣam iva **vyañjayan** prakāśayan, yato’ sau **tamonudaḥ** pralayagatājñānadhvaṁsakartā, tato rajo’ mśaprādhānye sati kriyāśaktyā mahattattvabhedaḥ sūtratattvam abhūd ity api jñeyam.

(*Sārāthadarśinī* 3.5.27)

Śukadeva

Tato māvā’paraparyāyāt **avyaktāt** baddhajīvasamīyuktāt **kālena** kṣubhitaguṇāt bhagavadvīryasamīyutāt **mahattattvaṁ** mahān **abhavat**. Sa mahān ‘vijñāyate anena nimittabhūtena’ iti **vijñānaṁ** sattvaṁ, tadātmā tatpradhānaḥ **dehasthaṁ viśvaṁ** cetanācetanātmakaṁ kāryajātaṁ vyañjayan **vyañjan**, ‘tamo nudatī’ iti **tamonudo** jāta ity arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.27)

Yadupatiyācārya

Tato vāsudevān **mahattattvaṁ** tannāmakaṁ jaḍarūpaṁ tattvaṁ tadabhimāni-punnāmakabrahmadehaś **cāvyaktāt** tattvotpattivivakṣāyām triguṇātmakapradhānād abhimānidehotpattivivakṣāyām retorūpeṇa. Pariṇatād iti śeṣaḥ. Atra mahattattvādīnām utpattiḥ sūkṣmarūpeṇaiva vivakṣitā, sthūlātmanā teṣāṁ utpatter aniruddhenānyatrokta-tvāt, ato na virodha iti jñātavyam. **Kālacoditāt**---**kālanām**akena hariṇā preritāt. Evaṁ tattvatadabhimānidevayor utpattiṁ vidhāya, idānīm abhimāninaś cetanasyāpi utpattiṁ āha---**vijñānātmā** brahmā’pi puruṣanāmā tattve dehe cābhimāninoṭpattyā’**bhavad** iti. Tasya pralayakāle’py aviluptavṛttijñānatvasūcanāya ‘**vijñānātmā**’ ity uktam. Tasya kṛtyam āha---**ātmadeheti**. **Ātmanaḥ** svasyābhimanyamānatayā **dehassthānīye** mahat-tattve kāraṇarūpeṇa vidyamānaṁ **viśvaṁ vyañjayan** vyaktaṁ kurvan. Utpādayann iti yāvat. **Tamas** tatkālināṁ sūrya iva **nudan** pariharan, svasrjyānām śeṣādīnām ajñānaṁ pariharann iti vā. Tathā cāhaṅkāradisarvajagatsarjanāya teṣāṁ ubhayavidhatamonāśanāya ca brahmā’**bhavad** ity āśayaḥ. (*Prakāśikā* 3.6.5)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Sattvapradhānahetu ‘vijñānātmā’ ‘vyañjan’---ucchvasita bījagata aṅkura yerūpa vṛkṣake prakāśa kare, tadrūpa svadehastha viśvake prakāśa kariyā. Sātvatatantre ukta ha-iyāche,---viṣṇura tinaṭī rūpa; paṇḍitagaṇa tānhādera pratyekake eka ekaṭī puruṣākhyāya abhihita kariyāchena. Prathama mahattattvera sraṣṭā, kāraṇābdhiśāyī mahāviṣṇu, dvitīya---garbhodaśāyī samaṣṭi-brahmāṇḍāntaryāmī puruṣa; tṛtīya---kṣīrodaśāyī vyaṣṭi brahmāṇḍāntaryāmī puruṣa, tini sarvabhūtera antare antaryāmī īśvara o paramātmārūpe virājita---ei tinaṭīra tattva upalabdhi ha-ile jaḍa-buddhi ha-ite mukta haoyā yāya (Śrīdhara). “Tamo-nudaḥ” arthe pralayagata ajñānera dhvaṁsakārī (Śrī-Jīva). (*Gauḍīyabhāṣyatatya* 3.5.27)

References

Reference 1: Jīva Gosvāmī, in advocating for *pariṇāma* or ‘transformation’ rather than *vivarta* or ‘illusory appearance’ as the process of universal creation in his *Paramātmāsandarbhā, anuccheda* 58, quotes *Bhāgavata Purāṇa* 3.5.26-27 as the primary description of the process. His gloss on these two verses in the *Paramātmāsandarbhā* is nearly identical, with slight differences, to his gloss on the same verses in his *Kramasandarbhā*. The text of the relevant portion of *Paramātmāsandarbhā, anuccheda* 58 (numbered 58.4 in the Satyanarayana Dasa edition, pp. 390-391) follows:

Jīva Gosvāmī: Tatra mukhya eva sṛṣṭiprastāve pradhānapariṇāmam āha---**kālavṛtṭyeti**.

‘**Kālavṛtṭyāt**tmamāyāyām guṇamāyām **adhokṣajaḥ**

Puruṣeṇātmabhūtena vīryam ādhatta vīryavān.

Tato’bhavan mahattattvam avyaktāt kālacoditāt

Vijñānātmātmadehasthaṁ viśvaṁ vyañjajñāns **tamonudaḥ**’ (BP 3.5.26-27)

ityādi. ‘Bhagavān eka āsedam’ (BP 3.5.23) iti prāktanānantaragranthād **adhokṣajo** bhagavān **puruṣeṇa** prakṛtidraṣṭṛātmabhūtena svāmśena dvārabhūtena **kālo vṛttir** yasyās, tayā māyayā nimittabhūtayā **guṇamāyām māyāyām** avyakte **vīryam** jīvākhyam **ādhatta**; ‘Hantemās tisro devatāḥ’ (CU 6.3.2) ityādiśruteḥ. **Vijñānātmā**iva mahattattvam; **tamonudaḥ** pralayagatajñāna-dhvaṁsakartā. Śrīmaitreyaḥ. (*Paramātmāsandarbhā, anuccheda* 58)

Reference 2: Śrīdhara Svāmī quotes a three-line verse from the *Sātvatantra*, quoted subsequently in Jīva Gosvāmī's *Paramātmāsandarbhā* (*anuccheda* 2), Kṛṣṇadāsa Kavirāja's *Caitanyacaritāmṛta* (*Ādi* 5.77) and Baladeva Vidyābhūṣaṇa's *Laghubhāgavatāmṛta* (*Pūrva* 33). The text of *Caitanyacaritāmṛta* *Ādi* 5.77 (numbered as Śloka 10, p. 217 in the Harvard Oriental Series translation) with Kedāranātha Datta Bhaktivinoda's *Amṛtapravāhabhāṣya* and Bhakti Siddhānta Sarasvatī's *Anubhāṣya*, follows:

**Viṣṇos tu trīṇi rūpāṇi puruṣākhyāny atho viduḥ
Prathamam mahataḥ sraṣṭṛ dvitīyaṁ tv aṇḍasaṁsthitam
Tṛtīyaṁ sarvabhūtaṣṭhaṁ tāni jñātvā vimucyate.**

Bhaktivinoda: Nityadhāme viṣṇura tinaṁ rūpa---prathama mahattattvera sraṣṭā kāraṇābdhiśāyī mahāviṣṇu; dvitīya---garbhodaśāyī o samaṣṭibrahmāṇḍagata puruṣa; tṛtīya---kṣīrodaśāyī vyaṣṭi-brahmāṇḍagata puruṣa, tini prati jīvera antaryāmī īśvara o paramātmā. Ei tinaṁ tatra tattva jānīte pāṛile jaḍabuddhi ha-ite mukta haoyā yāya. (*Amṛtapravāhabhāṣya* 1.5.77)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī: **Viṣṇos tu puruṣākhyāni trīṇi rūpāṇi viduḥ. Atha teṣāṁ ekam** (ādyam) **tu mahataḥ** (mahattattvasya) **sraṣṭṛ** (prakṛtyantaryāmī), **dvitīyaṁ tu aṇḍa-saṁsthitam** (brahmāṇḍantaryāmī) **tṛtīyaṁ sarvabhūtaṣṭhaṁ** (jīvāntaryāmī). **Tāni rūpāṇi jñātvā vimucyate** (māyābandhanāt vijño mukto bhavati). (*Anubhāṣya* 1.5.77)

Text 28

**So'py amśaguṇakālātmā bhagavaddṛṣṭigocaraḥ
Ātmānam vyakarod ātmā viśvasyaṣya sisṛkṣayā. (3.5.28)**

Anvayaḥ---Amśaguṇakālātmā (amśaḥ cidābhāsaḥ nimittam guṇaḥ upādānam kālaḥ kṣobhakaḥ tadātmā tadadhīnaḥ) **asya viśvasya** (janiṣyamāṇasya viśvasya) **ātmā** (āśrayaḥ) **saḥ** (mahān) **api bhagavaddṛṣṭigocaraḥ** (bhagavataḥ sarvādhyakṣasya dṛṣṭiḥ icchā tad-viṣayībhūtaḥ san) **sisṛkṣayā** (ahaṅkārasṛṣṭicchayā) **ātmānam vyakarod** (rūpāntaram anayat). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.28)

Anuvāda---Anantara cidābhāsa, guṇa o guṇakṣobhaka kāla ei tinera adhīna, janiṣyamāṇa viśvera āśraya sei mahān-o sarvādhyakṣa bhagavānera icchāra viṣayībhūta ha-iyā ahaṅkāratattvera sṛṣṭijanya niḥke rūpāntarita karila. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.28)

Śrīdhara Svāmī

Ahaṅkārotpattim āha sārhadvābhyām---so'pīti. **Amśaś** cidābhāso nimittam, **guṇā** upādānam, **kālaḥ** kṣobhakaḥ, tadātmā tadadhīnaḥ. **Bhagavān** sarvādhyakṣaḥ, **addṛṣṭi-gocaraḥ** san svayam **ātmānam vyakarod** rūpāntaram anayat. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.28)

Vīrarāghavācārya

Mahato'haṅkārasya sṛṣṭim āha dvābhyām---so'pīti. **Sa** mahān **api amśaguṇakālātmā--amśo** jīvaḥ, 'Amśo nānāvypadeśāt' (BS 2.3.42), 'Mamaivāṁśo jīvaloke jīva-bhūtaḥ sanātanah' (BG 15.7) iti prayogāt, **guṇaḥ** sattvādayaḥ, **kālaś** ca, tair upalakṣitaḥ **ātmā** svarūpaṁ yasya saḥ, kālavaśyo guṇamayo jīvagarbhaś cety arthaḥ. **Bhagavaddṛṣṭi-gocaraḥ---bhagavato dṛṣṭiḥ** saṅkalparūpaṁ jñānam, tasya **gocaraḥ** viṣayaḥ **ātmā** paramātmātmakaḥ, 'so'py ātmā' iti sāmānādhikaraṇyam śārīratmabhāvanibandhanam. Evambhūto mahān **asya viśvasya sisṛkṣayā** ahaṅkāradīni sraṣṭum icchayā **ātmānam svātmānam vyakarod** vikṛtam akarot. (*Bhāgavatacandrikā* 3.5.28)

Vijayadhvaja Tīrtha

Prapañcapanīkaraṇaprakāram prapañcayati---so'pīti. Sa ātmā mahattattvābhimānī viriñco'pi amśo jīvo guṇāḥ sattvādayaḥ, kālaḥ phalapācakaḥ, eṣām ātmābhimānī bhagavato harer dr̥ṣṭeḥ katākṣavīkṣaṇasya gocarīviśayo'sya prapañcasya sisṛkṣayātmānam svakīyatvenābhimanyamānam mahattattvaṁ vyakarot pariṇāmonmukhaṁ kṛtavān. Caitanyasyāvīkāritvena atrātmapadaṁ na caitanyavācī, kintu dehavācy eva, 'Kālaḥ jīvaguṇādīnām abhimānī caturmukhaḥ' (BrahmaP) iti vacanāt 'amśaguṇalīlātmā' ity atrātmapadenābhimānitvam ucyate, na dehaḥ. Kvacic ca hiraṇyagarbhasyāmśaśabdavācyatvam aṅgīkartavyam, 'Sa vai jīvābhimānitvād amśa ity eva cocyate' (BrahmaP...) iti vacanāt. (*Padaratnāvalī* 3.6.28)

Jīva Gosvāmī

So'pīti. Bhagavān, etadamśaḥ puruṣa ātmā vijñānātmaiva. 'Sisṛkṣayā' ity aupacārikam eva. 'Nadī kūlam pipatiṣati' itivat. (*Kramasandarbhā* 3.5.28)

Viśvanātha

Tamo'mśaprādhānye saty ahaṅkārotpattim āha---so'pi mahān amśaḥ puruṣaḥ vīryam jīvasaktiḥ, guṇāḥ prakṛtyamśaḥ sattvādyāḥ, kālaś ca tadutpattyupayogī, tair eva kāraṇair ātmā svarūpaṁ yasya saḥ. Bhagavato dr̥ṣṭir icchā, tadviśayībhūtaḥ san ātmānam svam vyakarot rūpāntaram anayat. Kīdr̥ṣaḥ? Viśvasya janīṣyamāṇasya ātmā āśrayaḥ. Sisṛkṣayā ahaṅkārasṣṭīcchayā. (*Sārārthadarśinī* 3.5.28)

Śukadeva

Mahato'haṅkārotpattim āha---sa iti sārhadhvayābhyām. Saḥ mahān amśaḥ jīva-puruṣaḥ---'Mamaivāmsō jīvaloke jīvabhūtaḥ sanātanaḥ' (BG 15.7) iti vacanāt, guṇāḥ upādānam, kālaḥ kṣobhakaḥ, tadātmā tadāśrayaḥ, 'bhagavaddr̥ṣṭigocaraḥ' ity asya 'bhagavadvīryopabṛmhitāḥ' iti phalito'rthaḥ. Asya viśvasya sisṛkṣayā ātmā svayam ātmānam vyakarot rūpāntaram anayat. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.28)

Madhva

Amśo jīvaḥ. 'Kālaḥ jīvaguṇādīnām abhimānī caturmukhaḥ / Sarvajīvābhimānitvād amśa ity eva cocyate' (BrahmaP) iti brāhme. (*Bhāgavatātāparyanirṇaya* 3.6.6)

Yadupatiyācārya

Etad eva viśadayati---so'pīti. Atra 'amśaguṇakālātmā' ity etad 'amśaguṇakāla-svarūpaḥ' ity anyathāpratītivāraṇāya pramāṇenaiva samyag vyākhyātum atra vivakṣitam amśaśabdārthaṁ tāvad āha---amśa ity. Jīvasyāpi paramātmavibhinnāmśatvasya prasiddher iti bhāvaḥ. Mahattattvābhimānadaśāyām brahmaṇas caturmukhatvābhāvāt katham pramāṇe tatra caturmukhaśabdaprayogaḥ? ity ata āha---mahattattva ity. Caturmukhaśabdo rūḍhyā brahmaparaḥ. 'Kālamāyāmsāyogena' (BP 3.5.33) ityādi-vakṣyamāṇānām amśaśabdānām api vivakṣitam arthaṁ pramāṇenaiva darśayati---sarveti. Tathā cātrāmśaśabdo jīvaparas, tadātmatvaṁ ca tadabhimānitvam. Uttaratra tu jīvābhimānitvena nimittēnāmśa ity śabdena caturmukha evocyate ity arthaḥ. Tatas cāyam mūlārthaḥ. Sa ātmā mahattattvābhimānī viriñco'py amśo jīvo guṇāḥ sattvādayaḥ, kālaḥ sṛṣṭikāla eṣām ātmābhimānī bhagavatkṛpādr̥ṣṭer viśayaḥ. Ātmānam svābhimanyamānam mahattattvaṁ vyakarod vikāronmukham akarot. (*Prakāśikā* 3.6.6)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

‘Bhagavān’---sarvādhyakṣa (Śrīdhara). Bhagavānera amśa puruṣa (Śrī-Jīva).
(*Gauḍīyabhāṣyatathya* 3.5.28)

Text 29

Mahattattvād vikurvāṇād ahaṁ-tattvaṁ vyajāyata
Kāryakāraṇakartrātmā bhūtendriyamanomayaḥ
Vaikārikas taijasaś ca tāmasaś cety ahaṁ tridhā. (3.5.29)

Alt. reading: **Mahattattvād vikurvāṇād ahaṁ-tattvam ajāyata**
Kāryakāraṇakartrātmā bhūtendriyamanobhavaḥ

Anvayaḥ---Vikurvāṇāt (vikārabhāvāpannāt) **mahattattvāt ahaṁ-tattvaṁ** (ahaṅkāraḥ) **vyajāyata** (babhūva) (saḥ ahaṅkāraḥ) **kāryakāraṇakartrātmā** (kāryam adhibhūtam kāraṇam adhyātmaṁ karṭṛ adhidaivam teṣām ātmā āśrayaḥ) **bhūtendriya-manomayaḥ** (bhūtendriya-mano-vikāravān ataḥ) **vaikārikaḥ** (sāttvikaḥ) **taijasaḥ** (rājasah) **tāmasaḥ ca ahaṁ** (ahaṅkāraḥ) **tridhā** (bhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.29)

Anuvāda---Mahattattva vikāra prāpta ha-ile tādā ha-ite ahaṅkāratattvera utpatti ha-ila, ai ahaṅkāra karma (adhibhūta), kāraṇa (adhyātma), kartā (adhidaiva) ei tinera āśraya, kāraṇa, ei ahaṅkāra bhūta, indriya o mana, ei tinera vikāraviśiṣṭa; sutarām sāttvika, rājasika o tāmasika-bhede ahaṅkāra trividha. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.29)

Śrīdhara Svāmī

Ahaṅkārasya lakṣaṇam āha---**kāryam** adhibhūtam, **kāraṇam** adhyātmaṁ, **karṭṛ** adhidaivam, teṣām **ātmā** āśrayaḥ. Atra hetuḥ---**bhūtendriyamanomayas**, tadvikāravān. **Mana** iti devānām apy upalakṣaṇam. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.29)

Vīrarāghavācārya

Mahattattvād iti. **Vikurvāṇād** vikriyamānān **mahattattvād ahaṁ-tattvam** ahaṅkāraḥ **ajāyata** utpanno’bhūt. Kathambhūtaḥ? **Kāryakāraṇakartrātmā**---**kāryaṁ** śarīraṁ, **kāraṇam** indriyaṁ, tayoh **kartrātmā**---**karṭṛ**rūpaḥ, kāraṇabhūta ity arthaḥ. Tad vivṛṇoti ---**bhūtendriyamanobhavaḥ**---**bhūtendriyamanasā bhavaḥ**. ‘Bhavaty asmāt’ iti **bhavaḥ**. ‘**Bhūtendriyamanomayaḥ**’ iti pāṭhe **bhūtendriyādirūpeṇa** pariṇāmasvabhāva-pracuraḥ. (*Bhāgavatācandrikā* 3.5.29)

Vijayadhvaja Tīrtha

‘**Ahaṁ-tattvam ajāyata**’ ity atra jaḍāt jaḍasyotpattir abhimānino garuḍādaya udabhūvann iti tātparyam grāhyaṁ, ‘Bhūtam bhūtābhimānī ca’ (AV 1.1.201) iti vacanāt. Tatsvarūpam āha---**kāryeti**. **Kāryaṁ** śarīraṁ, **kāraṇānīndriyāṇi**, **karṭṛ** manaḥ, eṣām ātmādikāraṇam kim uktam? Tatrāpi---**bhūtetī**. **Bhūtendriyamanasām bhava** utpattir yasmāt sa tathā. (*Padaratnāvalī* 3.6.29)

Jīva Gosvāmī

Mahattattvād ityarthakam. (*Kramasandarbhā* 3.5.29)

Viśvanātha

Vikurvāṇāt vikriyamāṇāt. Ahaṅkārya lakṣaṇam āha---**kāryam** adhibhūtam, **kāraṇam** adhyātmaṁ, **karṭṛ** adhidaiyataṁ, teṣāṁ **ātmā** āśrayaḥ. Atra hetuḥ---**bhūvendriyamanomayaḥ** tadvikāravān. ‘**Manah**’ iti devānām apy upalakṣaṇam. Etad eva vibhajya vaktum āha---**vaikārikaḥ** sāttvikaḥ, **taijaso** rājasah. (*Sārārthadarśinī* 3.5.29)

Śukadeva

Tad evaha---**mahattattvād** iti. **Kāryakāraṇakartṛṇām** adhibhūtādhyātmaḥidaiyānām **ātmā** āśrayaḥ, yato **bhūvendriyamanomayaḥ** tadvikāravān. Upalakṣitā devā api bodhyāḥ. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.29)

Yadupatyācārya

‘**Aham-tattvam ajāyata**’ ityādau tattvānām tadabhimānidehānām abhimāninām cotpattir grāhyā. Ahamtattvalakṣaṇam āha---**kāryeti**. **Kāryāṇi** bhūtāni, **kāraṇānī**ndriyāṇi, **kartāra** indriyābhimānino devā manaś caiteṣāṁ **ātmā** kāraṇam. **Kāryakāraṇā**dipadavivakṣitam arthaṁ svayam evāha---**bhūtetī**. **Manah**śabdena devās ca grāhyāḥ. Eteṣāṁ **bhava** utpattir yasmāt, sa tathā. (*Prakāśikā* 3.6.7)

Text 30

Aham-tattvād vikurvāṇān mano vaikārikād abhūt
Vaikārikās ca ye devā arthābhivyañjanaṁ yataḥ. (3.5.30)

Anvayaḥ---**Vikurvāṇāt** (vikāraprāptāt) **vaikārikāt** (sāttvikat) **aham tattvāt** (ahaṅkārat) **manah abhūt** (tataḥ) **ye devāḥ vaikārikāḥ** (sāttvikāhaṅkārakāryabhūtāḥ) **yataḥ** (yebhyaḥ indriyādyadhiṣṭhāṭṛbhyah devebhyah) **arthābhivyañjanaṁ** (śabdadi-prakāśo bhavati te ca abhavan). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.30)

Anuvāda---Sāttvika ahaṅkāra vikāra prāpta ha-ile tāhā ha-ite manera utpatti ha-ila. Ye sakala vaikārika devatā ha-ite śabdādi kārya-sakala prakāśa pāya, sei vaikārika devatāgaṇa-o sāttvika ahaṅkāra ha-ite utpanna ha-iyāchila. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.30)

Śrīdhara Svāmī

Etad eva vibhāgataḥ prapañcayati---**vaikārikaḥ** sāttvikas, **taijaso** rājasah. **Devās ca vaikārikā** sāttvikāhaṅkārakāryabhūtā ity arthaḥ. **Yato** yebhya indriyādhiṣṭhāṭṛbhyo devebhyo hetubhūtebhyo’**rthābhivyañjanaṁ** śabdādi-prakāśo bhavati.

(*Bhāvārthadīpikā* 3.5.30)

Vīrarāghavācārya

Ahaṅkāraṁ vibhajate---**vaikārika** iti. **Vaikārikaḥ** sāttvikāhaṅkāra **taijaso** rajasāhaṅkāraḥ, **tāmasas** tāmasāhaṅkāraḥ, tasyaiva bhūtādir iti nāmāntaraṁ vaikārikāhaṅkārakāryam āha---**aham-tattvād** iti. **Vikurvāṇād** vikriyamāṇād **vaikārikāt** sāttvikād **ahamtattvād** ahaṅkāraṁ **mano’bhūd** udabhūt. **Ye devāḥ** digādivedādiṣṭhe yānīndriyāṅīty arthaḥ. Na tu digādivedās, teṣāṁ caturmukhasrakṣyamāṇatayā aṇḍotpatteḥ pūrvam utpattiyasambhavāt, ato **deva**śabdena tadadhiṣṭheyānīndriyāṅīty eva vivakṣitāni. **Ye devās**, te’pi **vaikārikāḥ**, sāttvikāhaṅkārakāryabhūtā ity arthaḥ. Kathambhūtā **devāḥ**?

Yato yebhyaḥ **arthābhivyañjanam**---śabdasparsarūparasādīnām **arthānām abhivyañjanam** upalambho bhavati, evambhūtā **devā** vaikārikād abhavann ity arthaḥ.
(*Bhāgavatacandrikā* 3.5.30)

Vijayadhvaja Tīrtha

Bhūtādīnām trayāṇām kāraṇasyāhaṅkārasya nāmaabhedena tritvam āha---**vaikārika** iti. Adhunā tritvasaṅkhyāviśiṣṭāhaṅkārat pṛthak pṛthak sṛṣṭibhedam āha---**aham-tattvād** iti. Amśaguṇakālānām īśasya ca preraṇayā **vikurvāṇād aham-tattvād vaikārikanāmno manastattvam abhūd** ity anvayaḥ. (*Padaratnāvalī* 3.6.30)

Viśvanātha

Ye devā digādyās, te'pi **vaikārikāḥ** vaikārikajanyāḥ **yato** yebhyo devebhya indriyādhiṣṭhāṭṛbhyo' **rthābhivyañjanam** śabdādi prakāśo bhavati.
(*Sārāthadarśinī* 3.5.30)

Śukadeva

Ahaṅkārasyaiva traividhyam āha---**vaikārika** iti. **Vaikārikaḥ** sāttvikaḥ, **taijaso** rājasah. **Yataḥ** yebhyaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.30)

Yadupatiyācārya

Etat prapañcayitum ahaṅkāratattvavibhāgam tāvad āha---**aham** iti. Idam prakārantaram avyayaṁ tattvavāci. Idānīm vaikārikādīnām kāryapradarśanenoktaṁ prapañcayati---**aham-tattvād** iti. **Vaikārikād** vaikārikanāmakād **ahamtattvād** ity anvayaḥ. (*Prakāśikā* 3.6.8)

Text 31

Taijasānīndriyāṇy eva jñānakarmamayāni ca. (3.5.31)

Anvayaḥ---**Jñāna-karma-mayāni indriyāṇi ca** (jñānendriyāṇi karmendriyāṇi api) **taijasāni eva** (vikāraprāptāt taijasāhaṅkārat samutpannāni, na tu sāttvikāni).

Anuvāda---Jñānendriya o karmendriyasakala-o vikāraprāpta rājasa ahaṅkara ha-ite samutpanna ha-ila. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.31)

Text 32

Tāmaso bhūtasūkṣmādir yataḥ kham liṅgam ātmanaḥ. (3.5.32)

Anvayaḥ---**Tāmasaḥ** (vikārabhūtatāmasā'haṅkārah) **bhūtasūkṣmādiḥ** (bhūta-sūkṣmasya śabdasya ādiḥ kāraṇam) **yataḥ** (śabdāt) **ātmanaḥ** (paramātmanaḥ) **liṅgam** (hṛdayākāśatayā svaguṇaśabdārūpeṇa pramāpakam yadvā, liṅgam śarīram) **kham** (ākāśam bhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.32)

Anuvāda---Śabdera ādi kāraṇa---tāmasa ahaṅkāra vikāraprāpta ha-ile tāhā ha-ite śabda utpanna ha-ila, ai śabda ha-ite-i paramātmāra bodhaka ākāśera utpatti haya.
(*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.32)

Śrīdhara Svāmī

‘**Taijasāny eva**’ ity anvayaḥ. Jñānendriyāṇām jñānamayānām sāttvikatvaśaṅkā mā bhūd ity evakārah. **Tāmaso bhūtasūkṣmasya** śabdasyā**ādiḥ** kāraṇam. **Yataḥ** śabdāt **kham** ākāśo bhavati. **Ātmano liṅgam** svaguṇaśabdarūpeṇa prakāśakam, hṛdayākāśatayā vā. Yadvā, **liṅgam** śarīram, ‘Ākāśaśarīram brahma’ (TU 1.6.2) iti śruteḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.31)

Vīrarāghavācārya

Jñānakarmamayāni jñānendriyāṇi karmendriyāṇi ca **indriyāṇi taijasāny eva** taijasāhaṅkārasahakṛtasāttvikāhaṅkārakāryāṇy evety arthaḥ. Taijasasya vaikārikatāmasayor anugrahakatvena pṛthakkāryābhāvād anugrahakataiva hi taijasasya kāryatā. Atha tāmasāhaṅkārakāryam āha---**tāmasa** iti. **Tāmasaḥ bhūtasūkṣmādiḥ---bhūtānām** ākāśādīnām tatsūkṣmāṇām śabdādīnām **cādiḥ** kāraṇam. Etad evopapādayati---**yataḥ** bhūtādeḥ sakāśād **ātmano** brahmaṇo yal **liṅgam** pramāpakam śabdaḥ, sa tato liṅgāt **kham** ākāśam cābhūd ity arthaḥ. Brahmaṇaḥ śabdaikapramāṇakatvaṁ sāstrayonyadhikaraṇasiddham. (*Bhāgavatācandrikā* 3.5.31)

Vijayadhvaja Tīrtha

Yebhyo’rthānām viśayāṇām **abhivyañjanam** tadviśayajñānam bhavati, ye cendriyābhimānino **vaikārikanāmāno devās**, te ca **vaikārikād aham-tattvād** abhūvann iti sambandhaḥ. **Jñānakarmamayāni**---jñānapradhānāni śrotrādīni, karmapradhānāni vāgādīni ca **taijasāny eva** taijasād ahaṅkārad evotpannāni, nānyasmād ahaṅkārad ity anvayaḥ. **Tāmasāhaṅkāro bhūtasūkṣmāṇām ādiḥ** kāraṇam, śabdāditanmātrās tāmasāhaṅkāraj jātā ity arthaḥ. Tatra kīdrśī śabdātanmātrā? **Yataḥ** śabdātanmātrāyā **ātmano** harer **liṅgam** gamakam pramāṇam **kham** samutpannam ity anvayaḥ. (*Padaratnāvalī* 3.6.31)

Jīva Gosvāmī

Taijasānīti. **Ātmanaḥ** paramātmanaḥ. Tasya **liṅgam** bodhakam, ‘Tasmād vā etasmād ātmanaḥ ākāśaḥ sambhūtaḥ’ (TU 2.1.3) ity asyāḥ śrutes taddvārā tadbādhakatvāt. (*Kramasandarbhā* 3.5.31)

Viśvanātha

‘**Indriyāṇi taijasāny eva**’ ity anvayaḥ. Jñānendriyāṇām jñānamayānām sāttvikatvaśaṅkā mābhūd ity evakārah. **Tāmaso bhūtasūkṣmasya** śabdasyā**ādiḥ** kāraṇam. **Yataḥ** śabdāt **kham** ākāśo bhavati, **ātmanaḥ** parameśvarasya **liṅgam** svaguṇaśabdarūpeṇa prakāśakam; yadvā, ‘tasmād vā etasmād ātmanaḥ ākāśaḥ sambhūtaḥ’ (TU 2.1.3) iti śruter ātmakāryatvād ātmajñāpakam. (*Sārārthadarśinī* 3.5.31)

Śukadeva

Tāmasaḥ bhūtasūkṣmasya śabdātanmātrasya **ādiḥ** kāraṇam. **Yataḥ** śabdātanmātrāt **kham** ākāśaḥ utpannam **ātmano** brahmaṇo **liṅgam** śarīram, ‘ākāśaśarīram brahma’ (TU 1.6.2) iti śruteḥ. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.31)

Yadupatiācārya

Vaikārikā vaikārikanāmānas, teṣām kāryam darśayati---**artheti**. **Yata** ebhya indriyābhimānibhyo’**rthānām** śabdādīnām **abhivyañjanam** prakāśo bhavati. Te **devās** cety anvayaḥ. **Indriyāṇy eva taijasāni** taijasāhaṅkārakāryāṇi. Na tadabhimānina ity

evakārārthaḥ. **Jñānamayāni** jñānapradhānakāni, **karmamayāni** karmapradhānakāni ceti buddhyā viviktasamuccaye caśabdāḥ.

Tāmasas tāmasāhaṅkāro **bhūtasūkṣmasya** śabdasyādi kāraṇaṁ, **yataḥ** śabdāt **kham** ākāśam utpannam. Kathambhūtaṁ **kham?** **Ātmanaḥ** paramātmāno **liṅgaṁ** sarvagatatva-nityatvayor dr̥ṣṭāntatayā jñāpakam, ‘Ākāśavat sarvagataś ca nityaḥ’ (...) iti śruter ity arthaḥ. (*Prakāśikā* 3.6.9-10)

Text 33

Kālamāyānśayogena bhagavadvīkṣitaṁ nabhaḥ

Nabhaso’nusṛtaṁ sparśaṁ vikurvan nirmame’nilam. (3.5.33)

Alt. reading: **Tāmasānusṛtaṁ sparśaṁ vikurvan nirmame’nilam**

Anvayaḥ---**Kālamāyānśayogena nabhaḥ bhagavadvīkṣitaṁ** (bhagavadicchā-
viṣayībhūtaṁ sat sparśaṁ nirmame tataḥ) **nabhasaḥ** (svasmāt) **anusṛtaṁ** (udbhūtaṁ)
sparśaṁ vikurvāt (rūpāntaraṁ nayat) **anilaṁ** (vāyum) **nirmame** (sasarja).

Anuvāda---Anantara kāla o māyāra aṁśayoge ākāśa bhagavānera icchāra viṣayībhūta
ha-iyā sparśake sṛṣṭi kare. Tatpara sei ākāśa ha-ite utpanna sparśatanmātrake ābāra se
rūpāntaraprāpta karāiyā vāyura sṛṣṭi kare. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.33)

Śrīdhara Svāmī

Nabhasaḥ svasmād **anusṛtam** udbhūtaṁ **sparśaṁ vikurvāt** rūpāntaraṁ nayat **anilaṁ**
vāyum. Evaṁ sarvatra tanmātradvārā bhūtotpattir iti jñātavyam. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.32)

Vīrarāghavācārya

Nabhaḥkāryam āha---**kāle**tyādi. **Māyā** satvādiguṇāḥ, ‘So’py aṁśaguṇakālātmā’ (BP
3.5.28) iti pūrvam uktatvāt. **Aṁśo** jīvaḥ. **Kālādiyogena**---hetvarthe tṛtīyā, **kālādiyogena**
hetunā **bhagavadīkṣitaṁ** bhagavatsaṅkalparūpajñānaviṣayaṁ **nabho**’bhūt. Evambhūtān
nabhaso’nusṛtam udbhūtaṁ **sparśaṁ** sparśatanmātraṁ **vikurvāt** vikriyamāṇaṁ sad
anilaṁ nirmame’sṛjat. (*Bhāgavatācandrikā* 3.5.32)

Vijayadhvaḥ Tīrtha

Kālamāyānśayogena---**kālasya** sṛṣṭivīśiṣṭasya **māyāyāḥ** prakṛter **aṁśasya**
jīvābhīmāninaś caturmukhasya sannikarṣalakṣaṇasambandhena **bhagavatā vīkṣitaṁ**
kaṭākṣitaṁ, **tāmasānusṛtaṁ** svakāraṇatām asāhaṅkāreṇānusyūtam, ata eva **vikurvan**
nabhaḥ sparśatanmātrāṁ **nirmame**, tasmāt sparśād **anilaṁ** vāyur **nirmame**.

(*Padaratnāvalī* 3.6.32)

Jīva Gosvāmī

Sparśaṁ sparśātmakaṁ, bhūtasūkṣmarūpaṁ vāyum ity arthaḥ. Evaṁ uttaratrāpi.

(*Kramasandarbhā* 3.5.32)

Viśvanātha

Nabhaḥ kartṛ. **Nabhasaḥ** svasmād **anusṛtam** udbhūtaṁ **sparśaṁ vikurvāt** rūpāntaraṁ
prāpayat sat **anilaṁ nirmame**. Evaṁ sarvatra tanmātradvārā bhūtotpattir iti jñeyam.

(*Sārāthadarśinī* 3.5.32)

Śukadeva

Nabhaḥ bhagavadvīkṣitam abhūt, bhagavatā kāryotpādanābhimukhīkṛtam ity arthaḥ. **Kālamāyāṁśayogeneti** kālādiyogaḥ sarvatra sambadhyate, tasmān **nabhasa anusṛtam** udbhūtasparśam sparśatanmātram **vikurvāt** sat **anilam nirmame** sasarja.

(*Siddhāntapradīpa* 3.5.32)

Madhva

Kālamāyāṁśayogataḥ. Kālāt pariṇāmāt. Prakṛter hiraṇyagarbhāc ca.

(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 3.6.11-14)

Yadupatiyācārya

‘**Kālamāyāṁśayogena**’ ity asya vivakṣitam artham darśayati---kāleti. Atra yady api ‘**kālamāyāṁśayogena**’ ity evānuvādo yuktaḥ. Na tu ‘**kālamāyāṁśayogataḥ**’ iti. Tathā’py atratyakālamāyāṁśapadānām vyākhyānam vakṣyamāṇe ‘**kālamāyāṁśayogataḥ**’ ityādāv apy anusandheyam iti darśayitum ‘**kālamāyāṁśayogataḥ**’ ity anuvādaḥ kṛta iti dhyeyam. **Pariṇāmāt** pariṇāmajanakāt. ‘**Prakṛteḥ**’ iti **māyāpada**-vyākhyānam, cetana**prakṛter** ity arthaḥ. **Aṁśaśabd**avyākhyānam ‘**hiraṇyagarbhāt**’ iti. **Yogaśabd**ārthapradarśanāyeta retarayogavācī caśabdaḥ prayuktaḥ. Tatas cāyam mūlārthaḥ. **Kālaḥ** pariṇāmakāle **māyā** citprakṛtir **aṁśaḥ** sarvajīvābhimānī hiraṇyagarbha eteṣām **yogena** parasparasahakāritvena melanalakṣaṇasambandhena **bhagavatā vīkṣitam** kṛpayā nirīkṣitam **tāmasānusṛtam** tāmasāhankārānusyūtam **nabhaḥ sparśam vikurvān**---viśeṣeṇa **kurvan**, tadākāreṇa pariṇatam sad iti yāvat. Taddvārā’**nilam** vāyum **nirmame**.

(*Prakāśikā* 3.6.11)

Text 34

Anilo’pi vikurvāṇo nabhasorubalānvitaḥ

Sasarja rūpatanmātram jyotir lokasya locanam. (3.5.34)

Alt. reading: **Sasarja rūpatanmātram jyotir lokasya locanam**

Anvayaḥ---**Nabhasā** (ākāśena saha) **urubalānvitaḥ** (svayam ca mahābalaḥ) **anilo’pi** (vāyuh api) **vikurvāṇaḥ** (vikāram prāptaḥ san) **rūpatanmātram** (srṣṭvā tataḥ) **lokasya locanam** (prakāśakam) **jyotiḥ** (tejaḥ) **sasarja** (srṣṭavān). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.34)

Anuvāda---Anantara mahāvīryavān vāyu ākāśera sahita vikāraprāpta ha-iyā rūpatanmātra srṣṭipūrvaka tāhā ha-ite bhuvanaprakāśaka jyotiḥ srṣṭi karila.

(*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.34)

Śrīdhara Svāmī

Nabhasā sahitaḥ svayam **corubalānvitaḥ**, tato **jyotis** tejaḥ **locanam** prakāśakam.

(*Bhāvārthadīpikā* 3.5.33)

Vīrarāghavācārya

Sparśād utpanno’**nilo** vāyur **api vikurvāṇaḥ nabhasā** nabhoguṇena śabdena sahitaḥ svayam **corubalānvitaḥ** adhikabalayuktaḥ, balam api prāṇanaujaḥsahasam apy upalakṣaṇam, **rūpatanmātram sasarja, rūpatanmātram** ca **lokasya locanam** prakāśakam **jyotiḥ** tejaḥ **sasarja**. (*Bhāgavatacandrikā* 3.5.33)

Vijayadhvaja Tīrtha

Kālādisahakāriṇā **nabhasā** svakāraṇenānusyūtatvād **urubalānvito vikurvāṇo’nilo rūpatanmātram sasarja** tanmātrayā **lokasya locanam** prakāśakam, ‘luc prakāśane’ (...) iti dhātoḥ, **jyotis** tejastattvam asrākṣīt. (*Padaratnāvalī* 3.6.33)

Viśvanātha

Nabhasā sahitaḥ svayaṁ **corubalānvitaḥ** rūpatanmātrāt **jyotir** abhūt **lokasya locanaṁ** prakāśakam. (*Sārārthadarśinī* 3.5.33)

Śukadeva

Anilo'pi nabhasānvitaḥ svayaṁ **corubalānvitaḥ** rūpaṁ **rūpatanmātraṁ sasarja** tanmātram api **lokasya locanaṁ** prakāśakam **jyotis** tejaḥ **sasarja**. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.33)

Yadupatiyācārya

Nabhasā svasminn anusyūtenorubalānvito **rūpatanmātrām sasarja**, taddvārā **lokasya locanaṁ** prakāśakam **jyotis** tejaḥsamjñam bhūtam **sasarja**. (*Prakāśikā* 3.6.12)

Text 35

Anilenānvitaṁ jyotir vikurvāt paravīkṣitaṁ

Ādhattāmbho rasamayaṁ kālamāyāṁśayogataḥ. (3.5.35)

Anvayaḥ---**Anilena anvitaṁ** (vāyuyuktaṁ) **paravīkṣitaṁ** (bhagavadicchāviṣayībhūtaṁ) **jyotiḥ vikurvāt** (vikāraṁ prāptaṁ sat) **kālamāyāṁśayogataḥ rasamayaṁ** (rasaguṇaṁ) **ambhaḥ** (jalaṁ) **ādhatta** (sasarja). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.35)

Anuvāda---Sei jyotiḥ vāyur sahita milita o parameśvarera icchāra viṣayībhūta ha-iyā vikāraprāpta ha-ila, tāhāte kāla o māyāra aṁśayoge rasatanmātra jalera utpatti ha-ila. (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.35)

Śrīdhara Svāmī

Anileneti. Parameṇa bhagavatā **īkṣitaṁ** yathā bhavati, tathā. **Anilena** vāyunā **jyotir** agniḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.34)

Vīrarāghavācārya

Tac ca **jyotir anilenānvitaṁ** sparśaguṇenānvitam. ‘**Anilena**’ iti nabhaso’py upalakṣaṇam. Evam agre’pi śabdasparsābhyāṁ svakāraṇabhūtaguṇābhyāṁ svaguṇena rūpeṇa **cānvitaṁ jyotir** bhagavatsaṅkalpaviṣayaṁ sat **kālamāyāṁśayogato** heto **rasamayaṁ** rasaguṇakam **ambhaḥ** jalam **ādhatta** asṛjat. Bhagavadvīkṣaṇakālamāyāṁśayogāḥ sarvatrānvetavyāḥ. ‘**Rasamayaṁ ambhaḥ** sasarja’ ity anena ‘prathamam rasatanmātraṁ, tato’**mbhaḥ**’ iti kramo veditavyaḥ. (*Bhāgavatācandrikā* 3.5.34)

Vijayadhvaḥ Tīrtha

Rasamayaṁ rasatanmātrākāryaṁ **pareṇa** hariṇā **vīkṣitaṁ kālamāyāṁśayogataḥ**---**kālāt** pariṇāmāt **māyāyāḥ** prakṛter **aṁśādd** hiraṇyagarbhāc ca. (*Padaratnāvalī* 3.6.34)

Viśvanātha

Rasamayaṁ rasaguṇaṁ **ambhaḥ ādhatta** asṛjat. (*Sārārthadarśinī* 3.5.34)

Śukadeva

Anilenānvitam jyotir ambha ādhṛtarasatanmātradvārā jalam asṛjat. (*Siddhānta-pradīpa* 3.5.34)

Yadupatiyācārya

Anvitaṃ anusyūtaṃ **pareṇa** hariṇā vivakṣitaṃ **rasamayaṃ** rasakāryam. Anena rasa-dvārā'mbhasāṃ sṛṣṭir ukteti jñātavyam. (*Prakāśikā* 3.6.13)

Text 36

**Jyotiṣāmbho'nusaṃsṛṣṭaṃ vikurvad brahmavīkṣitaṃ
Mahīm gandhaguṇām ādhāt kālamāyāṃśayogataḥ.** (3.5.36)

Alt. reading: **Jyotiṣāmbho'nusaṃsṛṣṭaṃ vikurvāt paravīkṣitaṃ**

Anvayaḥ---Jyotiṣā **anusaṃsṛṣṭaṃ** (militaṃ) **brahmavīkṣitaṃ** (bhagavadḍṛṣṭi-gocaram) **ambhaḥ vikurvāt** (vikāraṃ prāptaṃ sat) **kālamāyāṃśayogataḥ gandhaguṇām** (gandhaguṇātmakām) **mahīm** (pṛthvīm) **ādhāt** (sasarja). (*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.36)

Anuvāda---Anantara jyotira sahita milita jala bhagavānera ḍṛṣṭigocara o vikāraprāpta ha-ila, tāhāte kāla o māyāra sahayoge gandhaguṇātmikā pṛthivīke sṛṣṭi karila.
(*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.36)

Śrīdhara Svāmī

Jyotiṣeti. Brahmaṇā bhagavatā **vīkṣitaṃ jyotiṣā anusṛṣṭam ambhaḥ.**
(*Bhāvārthadīpikā* 3.5.35)

Vīrarāghavācārya

Tac **cāmbho jyotiṣā** jyotis sparśasābdaiḥ **anusaṃsṛṣṭam** anusamhitam brahma-saṅkalpaviṣayaṃ **kālādiyogato** hetoḥ **gandhaguṇām mahīm ādhāt**, prathamam gandham, tato mahīm cā''dhāt asṛjat. (*Bhāgavatācandrikā* 3.5.35)

Vijayadhvaja Tīrtha

Gandhākhyaḥ guṇo yasyāḥ, tām gandhaguṇakāryām ity arthaḥ. (*Padaratnāvalī* 3.6.35)

Viśvanātha

Saṃsṛṣṭaṃ saṃyuktam. (*Sārārthadarśinī* 3.5.35)

Śukadeva

Saṃsṛṣṭaṃ samanvitam. Gandhatanmātradvārā **mahīm ādhāt** asṛjat. (*Siddhānta-pradīpa* 3.5.35)

Yadupatiyācārya

Anusaṃsṛṣṭam anusyūtam. **Gandhākhyaḥ guṇaḥ** kāraṇībhūto yasyāḥ, sā tathoktā. Tathā ca gandhadvārā mahīsṛṣṭir uktā bhavati. (*Prakāśikā* 3.6.14)

Text 37

**Bhūtānām nabha ādīnām yad yad bhavyāvarāvaram
Teṣām parānusaṃsargād yathāsaṅkhyāṃ guṇān viduḥ.** (3.5.37)

Alt. reading: **Bhūtānām nabha ādīnām yad yad bhāvyaṃ parāt param**

Anvayaḥ---Bhavya! (he vidura!) **Nabhaḥ ādīnām bhūtānām** (madhye) **yat yat avarāvaram** (avaram avaram kramaśaḥ hīnam) **teṣām** (kāryāṇām) **parānusaṃsargāt** (paraiḥ kāraṇaiḥ anusaṃsargāt anvayāt) **yathā-saṅkhyam** (yathā-kramam uttarottaram adhikān) **guṇān** (śabda-sparśa-rūpa-rasa-gandhān) **viduḥ** (jānanti).

Anuvāda---He vidura, ākāśādi pañcabhūtera madhye ye ye bhūta kramaśaḥ nikṛṣṭa, tāhādera sahita sva-sva-kāraṇera kramaśaḥ sambandha thākā hetu uttarottara para para bhūtera adhika guṇa jānīte ha-ibe. Yemana, ākāśera kevala śabda-mātra-i guṇa; vāyura sahita ākāśera milana haoyāya vāyute sparśa o śabda ei dui guṇa; teje ākāśa o vāyura sambandha thākāya teje rūpa, śabda evam sparśa ei tina guṇa; jale ākāśādi pūrva bhūta-trayera anupraveśa thākāya jale rasa, śabda, sparśa o rūpa evam bhūmite ākāśādi bhūta-catuṣṭaya anupraviṣṭa thākāya gandha, śabda, sparśa, rūpa o rasa---ei pañca-guṇa virājita.
(*Gauḍīyabhāṣya* 3.5.37)

Śrīdhara Svāmī

Bhūtānām iti. Ākāśādīnām pañcabhūtānām **yad yat param** aparām ca kāryam. **Teṣām** kāryāṇām **paraiḥ** kāraṇaiḥ **anusaṃsargāt** anvayāt **yathāsaṅkhyam** yathā-kramam uttarottaram adhikān **guṇān viduḥ**. Tathā hi nabhasaḥ śabda eva guṇaḥ, anyānvayābhāvāt. Vāyos tu sparśaḥ, ākāśānvayāc chabdas ca, evam tejasas tau ca rūpam ca. Ambhasas tāni, rasas ca. Mahyās sarve. ‘**Bhavya**’ iti pāṭhe vidura!

(*Bhāvārthadīpikā* 3.5.36)

Vīrarāghavācārya

Bhūtānām iti. He **bhavya!** Vidura! **Nabha ādīnām bhūtānām** madhye **yad yat parāt param** ca uttarottaram bhūtam, tat tat **parānusaṃsargāt** kāraṇadravyaguṇānuvṛtīyā **yathāsaṅkhyam guṇān viduḥ**. ‘Prathamasyaiko guṇaḥ, dvitīyasya bhūtasya dvau, tṛtīyasya trayas, caturthasya catvāraḥ, pañcamasya pañca guṇaḥ’ ity evam **viduḥ**.

(*Bhāgavatacandrikā* 3.5.36)

Vijayadhvajā Tīrtha

Viśeṣaguṇatvāc chabdādayo nabha ādivyāvartakā iti yad vaiśeṣikamatam, tan nirākaroti---**bhūtānām** iti. **Nabha ādīnām bhūtānām** madhye **yad yat parāt** parasmāt pūrvasmat **param** paścāt **yad bhāvya** utpādyam, **teṣām parānusaṃsargāt** pūrveṣām kāraṇānām uttarottarakāryeṣu anupraveśād **yathāsaṅkhyam** ekadvitrādisaṅkhyāviśiṣṭān śabdādīn **guṇān viduḥ**, vaiśeṣikād itare iti śeṣaḥ. (*Padaratnāvalī* 3.6.36)

Viśvanātha

He **bhavya!** Vidura! ‘**Bhāvya**’ iti pāṭhe **bhāvya** kāryam **nabha ādīnām** madhye **yad yad avarām** vāyvādikam, **teṣām** kāryāṇām **paraiḥ** kāraṇair **anusaṃsargāt** anvayāt yā yā **saṅkhyā**, tayā **guṇān viduḥ** iti. ‘**Yathāsaṅkhyam**’ iti vīpsāyām avyayībhāvaḥ. Tena ‘vāyor ekam nabha eva kāraṇam’ iti svasya kāraṇānvitatve dvitvasaṅkhyeti dvau śabda-sparśau guṇau. Evam ‘tejaso dvau nabhovāyukāraṇe’ iti tadanvitatve svasya tritvasaṅkhyeti traya eva guṇaḥ. Evam ambhasas catvāraḥ, pṛthivyāḥ pañca.

(*Sārārthadarśinī* 3.5.36)

Śukadeva

He **bhavya!** Vidura! **Bhūtānām** ākāśādīnām madhye **yad yat avarāvaram** uttarottaram **teṣām parānusaṃsargāt** kāraṇānvayāt **yathāsaṅkhyam guṇān** śabdādīn **viduḥ---** ‘ādyasyādyas, dvitīyasya dvau, tṛtīyasya trayas, caturthasya catvāraḥ, pañcamasya pañca’ iti jānanti. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.36)

Yadupatiyācārya

Śabdādīnām ākāśādyasādhāraṇaḡuṇatvabhramanirākaraṇāyāha---**bhūtānām** iti. **Bhūtānām** madhye **yad yat parāt** pūrvasmāt **param** paścād **bhāvyaṃ** utpādyam **teṣām parānusaṃsargāt** pūrvakāraṇānuṣaṅgāt **yathāsaṅkhyam** yathākramam **guṇam** śabdādīn uttarottaram adhikasaṅkhyān **viduḥ**. Jñānina iti śeṣaḥ. Tathā cākāśe śabdo vāyau śabda-sparśau, tejasi śabdaspārśarūpāṇy ambhasi śabdaspārśarūparasā mahyām śabdaspārśarūparasagandhā iti **vidur** ity arthaḥ. Atra mahadahaṅkāradīnām pṛthivyantānām prakṛtisaṃjñakāni tattatsūkṣmarūpāṇy evopādānāni. Atroktam guṇatrayātmakāvvyakta-mahadādikam upacāyakaṃmātram iti sampradāyaḥ. (*Prakāśikā* 3.6.15)

Text 38

Ete devāḥ kalā viṣṇoḥ kalamāyāṃśaliṅgināḥ

Nānātvāt svakriyānīśāḥ procuḥ prāñjalayo vibhum. (3.5.38)

Anvayaḥ---Kāla-māyāṃśa-liṅgināḥ (kālaliṅgam vikṛtiḥ māyāliṅgam vikṣepaḥ aṃśa-liṅgam cetanā tāni vidyante yeṣu tathābhūtāḥ) **viṣṇoḥ kalāḥ** (aṃśāḥ) **ete devāḥ** (mahadādyabhimāninaḥ devāḥ samatvena) **nānātvāt** (parasparāsambandhāt) **svakriyānīśāḥ** (svasya kriyāyām brahmāṇḍaracanāyām anīśāḥ aśaktāḥ santaḥ) **prāñjalayaḥ** (kṛtāñjalipuṭāḥ santaḥ) **vibhum** (parameśvaram) **procuḥ** (uktavantāḥ).

Anuvāda---Ei sakala mahadādira abhimānī devatāsakala viṣṇura aṃśa. Vikṛti, vikṣepa o cetanā ityādi guṇasakala tāhādigeram madhye samabhāve virāḡjita. Sejanya tāhādigeram parasparera sambandhābhāva hetu tāhārā brahmāṇḍaracanāya aśakta ha-iyā kṛtāñjali-pūrvaka parameśvarake balilena. (*Gauḡḡyabhāṣya* 3.5.38)

Śrīdhara Svāmī

Devā mahadabhimāninaḥ **viṣṇoḥ kalā** aṃśāḥ, **kālaliṅgam** vikṛtiḥ, **māyāliṅgam** vikṣepaḥ, **aṃśaliṅgam** cetanā, tāni vidyante yeṣu, ataḥ samatvena **nānātvāt** parasparāsambandhāt **svakriyāyām** brahmāṇḍaracanāyām **anīśā** aśaktāḥ santo **vibhum** parameśvaram **procuḥ**. ‘Mithaḥ spardhiṣṇavo devā na milantaḥ parasparam / Viśva-karmaṇy anīśānā nirviṇṇā harim īdire’ (...) iti bhāvaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 3.5.37)

Vīrarāghavācārya

Athaitāni mahattattvādipṛthivyantāni tattvāni parasparapañcīkaraṇarūpaṃ sammelanābhāvāt brahmāṇḍaracanāyām asamarthānīśvaram tuṣṭuvur ity āha---**eta** iti. Nanu, ‘bhagavadḡṣṭigocaraḥ’ (BP 3.5.28), ‘bhagavadvīkṣitam nabhaḥ’ (BP 3.5.33), ‘paravīkṣitam’ (BP 3.5.35), ‘brahmavīkṣitam’ (BP 3.5.36) ity eteṣām tattvānām bhagavatsaṅkalparūpajñānaviṣayakatvoktyā sṛṣṭisāmarthyāvagamāt punaḥ stutipṛīta-parameśvarānupraveśakṛtasāmarthyoktir virudhyate, na ca ‘anya eva vakṣyamāṇo’ nu-praveśaḥ’ iti vaktum śakyam, vibhor īśvarasya jñānenaivānupraveśasya vācyatvāt, tāvataiva teṣām śārīratvopapatteḥ ādheyatvavidheyatvāśeṣatvānām śārīratva-nirvāhakatvavat yasya cetanasya yad dravyam ādheyam vidheyam śeṣam ca, tat tasya śārīram iti hi śārīralakṣaṇam. Maivam pūrvam mahadādinām svasvakāryotpādana-

sāmarthyāvahesvarapraveśasyoktatve'py etaiḥ sarvaiḥ saṁhatyāṅdotpādana-sāmarthyāpādakānupraveśasyānuktatvenaivaṁvidhānupraveśāya stutes tatpṛīta-paramātmano'nupraveśasya tato'ṅdasrṣṭeś copapatteḥ **ete** mahadādayo **devā** devasya bhagavataḥ śarīratvād '**devāḥ**' ity uktiḥ, yathā 'hantāham imās tistro devatāḥ' (CU 6.3.2) ityādau. **Kālamāyāmśaliṅgīnaḥ**---**kālamāyāmśarūpāni liṅgāny** asya santīti **kālamāyāmśaliṅgī**, tasya kālamāyājīvaśarīrasyety arthaḥ. **Viṣṇor** bhagavataḥ **kalāḥ** śarīrabhūtā **nānātvāt** pṛthagbhūtatvāt parasparasambandhābhāvāt **svakriyāyām** brahmāṅḍaracanāyām **anīśā** asamarthāḥ santaḥ **vibhuṁ** bhagavantaṁ **prāñjalayo** baddhāñjalayaḥ **procuḥ** tuṣṭuvuḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 3.5.37)

Vijayadhvaja Tīrtha

Brahmāṅḍotpattiprakāram vaktum mahadādyabhimānidevānām stutiprakāram kathayati---**ete devā** iti. Ye mahadādyabhimānitvena hariṇā sṛṣṭā **ete** brahmādayo **devā vibhuṁ procur** ity anvayaḥ. Kīdrśāḥ? **Viṣṇoḥ kalāḥ** bhinnāmśāḥ, 'kālanimittena **māyā-** nimittena**śanimittena** ca **liṅgam** śarīram eṣām asti' iti **kālamāyāmśaliṅgīnaḥ**. Atra 'ekasyaiva viriñcasya kālāmśābhimānirūpadvayam asti' iti grāhyam, 'Kāla-jīvābhimānena rūpadvandanam caturmukhaḥ' (PadmaP...) iti vacanāt. Stutau nimittam āha---**nānātvād** iti. **Nānātvād** aśliṣṭatvāt **svakriyāyām** brahmāṅḍotpādanakriyāyām **anīśā** asamarthāḥ śirasi **prakṛṣṭo'ñjalir** yeṣām te tathā. (*Padaratnāvalī* 3.6.37)

Jīva Gosvāmī

Tad evaṁ pādātrayārtho darśitaḥ. 'Yo'vaśiṣyeta so'smy aham' (BP 2.9.32) iti tu 'Bhagavān eka āsedam' (BP 3.5.23) ity anenaiva darśitam. Evaṁ prathamaślokarthaṁ jñānam darśayitvā, dvitīyaślokarthaṁ vijñānam vakṣyamānatayā tyaktvā, parātparo'py asau bhaktivaśaḥ syād iti rahasyatatsādhanajñāpakatṛṭiyacaturthaślokarthaṁ darśayati---**ete devā** ityādinā 'Iti tāsām svaśaktīnām' (BP 3.6.1) ityādyantena granthena. **Viṣṇoḥ kalā** vibhūtayaḥ kālādayo **liṅgam** ca śarīram sahāyatvena vidyante yeṣām te; ata eva **prāñjalayaḥ procur** iti. (*Kramasandarbhā* 3.5.37)

Viśvanātha

Nanv ete mahadahaṅkārādaya eva svair guṇair baddhvā svarganarakādiṣu muhuḥ kṣipanto jīvān saṁsārayanti tad amī nirhetudrohiṇaḥ sarvathā vidhvaṁsanīyā eveti, maivaṁ vādīr ete nirhetūpakāriṇaḥ pratyutārhaṇīyā eva. Tathā hi mokṣasādhanāni jñāna-yogaṅīśkāmakarmāṇi, etair vinā na sidhyanti, tathā premasādhanāni śravaṅakīrtana-smaraṅadāśyasakhyādīny api bhagavatkṛpopavyaṅjitair ebhir eva sidhyanti, kim ca paradāraparadravyāpaharaṇe gobrahmaṅdrohādivividhapātakāni narakasādhanāny etair eva sidhyantīti naite dūṣaṅīyāḥ. Bhāgīrathyā jalām sajjanānām snānapānādibhiḥ paramapāvanam amṛtam eva, kūlastheṣu tṛṅgulmādiṣu dhānyagodhūmādiṣu panasāmra-drāksākarakādiṣu praviṣṭam sarvavidhajanānām paramopakārakam paramasukhadam api, viṣavṛkṣeṣu praviṣṭam teṣām eva sāksānmārakam iti bhāgīrathījalasya na doṣaḥ. Kintu tattatkupātrasyaiva yathā, tathā 'Tān aham dviṣataḥ krūrān saṁsāreṣu narādhamān / Kṣipāmy ajasram aśubhān nāsurīṣv eva yoniṣu' (BG 16.19) ityādibhagavaduktyanusāreṇa teṣu durjīveṣu sthitānām eṣām adhikṛtabhaktānām ko doṣaḥ, kintu teṣām eveti vastutas tv ete paramavaiṣṇavā evety etatkṛtayā stutyavābhivyāṅjayitum āha---**ete devā** mahadādyabhimānīnaḥ **viṣṇoḥ kalā** māyāśaktivṛttitvād ity arthaḥ. **Kālaliṅgam** vikṛtiḥ, **māyā-liṅgam** vivekaharṣaśokādi, **amśaliṅgam** cetanā, tāni vidyante yeṣām te, ataḥ samatvena

nānātvāt parasparāsambandhatvāt **svakriyāyām** brahmāṇḍaracanāyām **anīśā** asamarthāḥ **procuḥ** tuṣṭuvur iti tattvānām eṣām sahasaiva sarvendriyavat tanumattvam atarkyayā bhagavacchaktyaiveti tadicchāyā ananyāpekṣatvadyotanārtham idaṁ jñeyam.

(*Sārāthadarśinī* 3.5.37)

Śukadeva

‘Māyāyām vīryam ādhatta’ (BP 3.5.26) ity anena māyāyām mahadutpādanārtham sāmartyam, ‘bhagavaddrṣṭigocaraḥ’ (BP 3.5.28) ityādibhiś cāhaṅkārādy-utpādanārtham mahadādiṣu sāmartyam bhagavatā samsthāpitam. Atha brahmāṇḍotpādanasāmartyam mahadādiprārthitena bhagavatā teṣu niyojitam ity āha---**ete devā** ityādinā. **Ete** mahadādayaḥ **devāḥ** svasvarūpeṇa dyotamānāḥ **viṣṇoḥ kalāḥ kālāḥ** kṣobhakaḥ, **māyopādāna-bhūtāḥ**, **amśo** baddhajīvaḥ, **liṅgam** ākr̥tiḥ, etāni vidyante yeṣām, te tathābhūtā api **nānātvāt** svasya sāmartyāt **svasvakriyāyām** brahmāṇḍa-racanāyām **anīśāḥ** santaḥ **vibhuṁ procuḥ**. (*Siddhāntapradīpa* 3.5.37)

Madhva

Kālamāyāmśaliṅginaḥ. Tannimittaśarīrāḥ. Hiraṇyagarbhasyaiva ‘kālabhimānī’ ‘jīvābhimānī’ iti dvividham rūpam. ‘Kālajīvābhimānena rūpadvandvī caturmukhaḥ’ (PadmaP) iti pādme. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 3.6.16)

Yadupatiyācārya

Brahmāṇḍasarjanāya mahadādyabhimānidevāḥ śrīviṣṇustutiṁ cakrur ity āha---**eta** iti. **Viṣṇoḥ kalā** bhinnāmśāḥ. ‘**Kālamāyāmśaliṅginaḥ**’ ity etadapratītyā vyākhyāti---**kāleti**. **Tannimittāni** tatkartṛkāni **śarīrāṇi** yeṣām, te **tannimittaśarīrāḥ**. Nanv eteṣām śarīrāṇām jīvābhimānitvenāmśāśabdavācyo hiraṇyagarbhaḥ kartā’stu. **Māyāśabdavācyā** citprakṛtir api kartṛity astu. Kālasya tu jaḍatvāt katham kartṛtvam? ity āśaṅkāyām **kālasabdenāpi** tadabhimānī hiraṇyagarbha eva vivakṣita ity āśayenāha---**hiraṇyagarbhasyaiveti**. **Dvididham rūpam** kartṛtayā’tra vivakṣitam iti śeṣaḥ. Evaṁ hiraṇyagarbhasya rūpadvayasadbhāve pramāṇam āha---**kāleti**. Tathā ca ‘**kālas** tadabhimānī hiraṇyagarbho **māyā** citprakṛtir **amśo** jīvābhimānihiraṇyagarbhasyāparam rūpam, etaiḥ kṛtāni **liṅgāni** śarīrāṇi yeṣām santi’ iti ‘**kālamāyāmśaliṅginaḥ**’ iti mūlam vyākhyeyam iti bhāvaḥ. **Nānātvād** viśiṣṭatvāt. **Svakriyāyām** brahmāṇḍotpādanarūpāyām **anīśāḥ**.

(*Prakāśikā* 3.6.16)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

“Yo’vaśiṣyeta so’smy aham” (Bhā 2.9.32)---catuḥślokīra ei tātparya “Bhagavān eka āsedam agra” (Bhā 3.5.23) ślokera dvārā-i pradarśita ha-iyāche. Eirūpe catuḥślokīra prathama ślokārtha jñāna pradarśana kariyā, dvitīya ślokārtha vijñāna balite balite tāhā parityāga kariyā parātpara bhagavān-o bhaktira vaśa hana, ei rahasya (prema-bhakti) o tat-sādhana (bhaktyaṅga) jñāpaka catuḥślokīra tṛtīya o caturtha ślokārtha ei ślokera dvārā pradarśana karitechena. (Śrī-Jīva). (*Gauḍīyabhāṣyatathya* 3.5.38)